

T.C.
MANİSA CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS TEZİ
TARİH ANABİLİM DALI
TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ PROGRAMI

TÜRK BASININDA DOĞU TÜRKİSTAN (1923-1960)

Eyüp ÇEÇEN

Danışman
Doç. Dr. Şayan ULUSAN
MANİSA-2019

T.C.
MANİSA CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS TEZİ
TARİH ANABİLİM DALI
TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ PROGRAMI

TÜRK BASININDA DOĞU TÜRKİSTAN (1923-1960)

Eyüp ÇEÇEN

Danışman
Doç. Dr. Şayan ULUSAN
MANİSA-2019

T.C.
MANİSA CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ SOSYAL
BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS EĞİTİMİ FORMLARI

Tez Savunma Sınavı Tutanağı

Doküman Kodu

FRYL-031

Yayınlanma
Tarihi

26/03/2018

Revizyon
No/Tarih

2/23/03/2018

Sayfa

1/1

TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI

Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 08/08/2019 tarih ve 28/14 sayılı toplantısında oluşturulan jürimiz tarafından "Manisa Celal Bayar Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin 9. Maddesi" uyarınca Enstitümüz Tarih Anabilim Dalı Tarih Tezli Yüksek Lisans Programı öğrencisi Eyüp ÇEÇEN'in; "Türk Basınında Doğu Türkistan (1923-1960)" konulu tezi incelenmiş ve aday 26.08.2019 tarihinde saat 10:00'da jüri önünde tez savunmasına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini savunmasından sonra ...9... dakikalık süre içinde gerek tez konusu, gerekse tezin dayanağı olan anabilim dallarından jüri üyelerine sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin,

BAŞARILI olduğuna

OY BİRLİĞİ

DÜZELTME yapılmasına

OY ÇOKLUĞU

RED edilmesine

ile karar verilmiştir.

ÜYE

Dr. Dr. Nuri KARAKAÇ

BASKAN

Dr. Dr. İbrahim ULUHAN

ÜYE

Dr. Dr. İbrahim KARAKAÇ

Evet

Hayır

Tez, burs, ödül veya Teşvik programına (Tüba, Fullbright vb.) aday olabilir.

Tez, mutlaka basılmalıdır.

Tez, mevcut haliyle basılmalıdır.

Tez, gözden geçirildikten sonra basılmalıdır.

Tez, basımı gereksizdir.

* Bu halde adaya 3 ay süre verilir. İkinci tez savunma sınavında da başarısız olan öğrencinin Enstitü ile ilişkisi kesilir.

** Bu halde adayın Enstitü ile ilişkisi kesilir.

Hazırlayan
Enstitü Sekreteri

Onaylayan
Enstitü Müdürü

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “TÜRK BASININDA DOĞU TÜRKİSTAN (1923-1960)” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gösterilen eserlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

08 /09 /2019

Adı Soyadı

Eyüp ÇEÇEN

ÖZET

1923-1960 YILLARI ARASINDA TÜRK BASININDA DOĞU TÜRKİSTAN

Doğu Türkistan, Çin Devleti tarafından zulme uğramaktadır. Bölgede yaşanan bu zulmün, tarihi bir boyutu bulunmaktadır. Çalışma Doğu Türkistan'ın 1923-1960 yılları arasında Türk basınındaki yerini incelemektedir. Türkiye'nin Doğu Türkistan hakkındaki tutumu, basındaki yansıması üzerinden ortaya konulacaktır.

Osmanlı Devleti ile başlayan Doğu Türkistan ilişkileri Türkiye Cumhuriyeti'nde de devam etmiştir. Türk halkı Doğu Türkistan konusunda hassas olmuş, dergi ve gazetelerde bu konuya yer vermiştir.

Türkiye Cumhuriyeti, içinde bulunduğu dönemin koşullarına paralel olarak dış politikasında temel esaslarına bağlı olarak farklı tepkilerde bulunmuştur. Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde uygulanan politikayla 1950'lerde uygulanan politika aynı şekilde olmamıştır. Ancak devletin politikası ne olursa olsun Doğu Türkistan halkına destekten hiç vazgeçilmemiştir. Türkiye Devleti, 2.Dünya Savaşında Sovyetler Birliğine karşı dikkatli politikalar izlemiş ve açıktan Doğu Türkistan'ı destekleyen adımlar atmamış, resmi girişimlerde bulunmamış hatta Sovyetlerle iş birliği yapılmasını salık vermiştir.

Çalışmada, Cumhuriyet, Milliyet, Vatan ve Hâkimiyet-i Milliye ve Yeni Kafkasya gazeteleri ve Yeni Türkistan Dergisi, Türk Yurdu dergilerinin ilgili dönemleri incelenmiştir. Yapılan dergi ve gazete incelemeleriyle Doğu Türkistan hakkında Türk basınından hareketle Türkiye'nin bu konu hakkındaki tutumu ve politikası ortaya konularak bugün devam eden Doğu Türkistan meselesinin daha iyi anlaşılması amaçlanmaktadır. Aynı zamanda çalışmayla Doğu Türkistan farkındalığı oluşturulmuş olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Doğu Türkistan, Türk Basın Yayını, Türkiye Cumhuriyeti, Çin, Cumhuriyet Gazetesi, Milliyet Gazetesi, Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi, Vatan Gazetesi, Yaş Dergisi, Yeni Kafkasya Gazetesi.

ABSTRACT

EAST TURKISTAN IN TURKISH PRESS BETWEEN 1923-1960

East Turkestan is being persecuted by the Chinese State. This persecution in the region has a historical dimension. The study examines the position of East Turkestan in the Turkish press between 1923-1960. attitudes about East Turkestan Turkey, will be put out of the press coverage.

East Turkestan relationship began with the Ottoman Empire was continued in the Republic of Turkey. The Turkish people have been sensitive about East Turkestan and have included this issue in magazines and newspapers.

The Republic of Turkey on foreign policy in parallel with the terms of the period in which it has been found in different responses depending on the basic principles. The policy implemented in the early periods of the Republic and the policy implemented in the 1950s were not the same. However, regardless of the state's policy, support for the people of East Turkestan has never been abandoned. The Government of Turkey, careful policies pursued 2nd World War against the Soviet Union and the Eastern Turkistan has taken steps to support openly, has even advised the Soviets have done in cooperation with the official initiative.

In this study, the relevant periods of Cumhuriyet, Milliyet, Vatan and Hâkimiyet-i Milliye and Yeni Kafkasya newspapers and Yeni Turkistan Magazine and Turk Yurdu magazines were examined. Made of magazines and newspapers with views of the Turkish press about the East Turkestan movement in Turkey's attitude and policies of the East Turkestan issue that continues today put forth on this subject is intended to better understanding. At the same time, awareness of East Turkestan will be created with this study.

Key Words: East Turkestan, Turkey Press Release, Turkey, China, Cumhuriyet Newspaper, Milliyet Newspaper, Hâkimiyet-i Milliye Newspaper, Vatan Newspaper, Yaş Magazine, Yeni Kafkasya Magazine.

ÖNSÖZ

Bugün Çin'in uyguladığı politikalar dolayısıyla devam eden Doğu Türkistan meselesi Türkiye Cumhuriyeti halkının duyarlı olduğu bir durumdur. Türkiye Cumhuriyeti geçmişten gelen bağları nedeniyle iç ve dış politikasında etkili olabilmektedir.

1923'te kurulan Türkiye Cumhuriyeti yeni bir devlet olarak Osmanlı Devleti'nden farklı politikalar izlemiştir. Cumhuriyet'in ilk yılları ve II. Dünya Savaşı süreci yeni dönemde etkili olduğu için çalışmada 1923-1960 yılları arası esas alınmıştır. 1923-1960 yılları arasında Türk basını başlığı altında yaptığımız çalışmada dönemle ilgili gazeteler Beyazıt Devlet kütüphanesindeki nüshalardan temin edilmiştir. 1923'te kurulan Türkiye Cumhuriyeti yeni rejim olması ve hilafeti kaldırmış olmasıyla Osmanlı Devleti'nden siyasi olarak farklı bir süreçte yer almaktadır. Bu noktada Doğu Türkistan siyaseti de yeniden belirlenecektir. Bununla birlikte Doğu Türkistan da Sovyetler Birliğinde yaşanan gelişmeler ve I. Dünya Savaşı sonrası yeni bir döneme girecektir. Tüm bunları dikkate alarak Doğu Türkistan' 1923-1960 yılları arası Türk basınında taranmıştır. 1923-1960 yılları arasını kapsayan Türk basınında Doğu Türkistan konusunu gazete ve dergilerde yapılan taramalarda konuyla ilgili yer verilen gazeteler dışındakilerde çok fazla yer verilmediği görülmektedir. Şarki Türkistan Cumhuriyetinin kurulmasıyla Türk basınında açık bir şekilde gündeme gelen Doğu Türkistan hakkındaki bilgiler 1950 sonrası dergilerde yer almıştır. Cumhuriyet, Hâkimiyet-i Milliye, Milliyet, Vatan gazeteleri taranarak Türk basınında Doğu Türkistan'ın nasıl ele alındığını incelenmiştir. Gazetelerin tüm sayılarının dijital ortama aktarılmamış olması çalışmayı yaparken karşılaşılan önemli sorunlardan olmuştur.

Çalışmamın her aşamasında bana destek olan, bilgi ve deneyimleri ile yol gösteren danışman hocam Sayın Doç. Dr. Şayan Ulusan'a ve kendilerini tanımdan büyük bir onur duyduğum Sayın Doç. Dr. Nuri Karakaş ve Doç. Dr. İbrahim İnci hocalarıma, Beyazıt Devlet Kütüphanesi çalışanlarına, tezimin yazımı aşamasında yardımlarını benden esirgemeyen Sayın Sevtap Selçuk'a ve her zaman desteğini hissettiğim eşim Sayın Hülya Çeçen'e, öğrenim hayatım boyunca beni maddi ve manevi olarak destekleyen ve hep yanımda olan aileme yürekten teşekkür ederim.

Eyüp ÇEÇEN

İzmir, 2019

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	ii
ÖNSÖZ	iii
KISALTMALAR	vi
GİRİŞ	1
I.BÖLÜM	2
DOĞU TÜRKİSTAN COĞRAFYASI	2
1.1.DOĞU TÜRKİSTAN'DA NÜFUS	4
1.2. DOĞU TÜRKİSTANIN STRATEJİK ÖNEMİ	6
II. BÖLÜM	14
DOĞU TÜRKİSTAN MESELESİNİN DOĞUŞU VE TARİHSEL GELİŞİMİ	14
2.1. DOĞU TÜRKİSTAN' IN MESELE HALİNE GELMESİ	14
2.1.1.DOĞU TÜRKİSTAN'IN 1755' TE I. ÇİN İSTİLASI	16
2.1.2.DOĞU TÜRKİSTAN'IN BİRLEŞTİRİLMESİ (1870).....	20
2.1.3.OSMANLI DEVLETİ'NİN DOĞU TÜRKİSTAN'A DESTEĞİ	21
2.2. 1931- 1944 YILLARI ARASINDA DOĞU TÜRKİSTAN MESELESİ	25
2.2.1. HOCA NİYAZ HACI İSYANI (1931)	25
2.2.2.TÜRKİYE DIŞ İŞLERİ BAŞKANLIĞININ İSYANLA İLGİLİ TEZKERESİ	26
2.2.3.ŞARKİ TÜRKİSTAN İSLAM CUMHURİYETİ (1933).....	28
2.2.4. TÜRKİYE'NİN DOĞU TÜRKİSTAN'I TANIMASI (1933).....	29
2.2.5. 1939 YILINDA İSA YUSUF ALPTEKİN'İN TÜRKİYE'DEKİ FAALİYETLERİ	31
2.3. 1944- 1960 YILLARI ARASINDA DOĞU TÜRKİSTAN	32
2.3.1. ŞARKİ TÜRKİSTAN CUMHURİYETİ (1944).....	32
2.3.2. SOVYETLER BİRLİĞİ DESTEĞİNİ ALAN ÇİN'İN DOĞU TÜRKİSTAN'I İŞGALİ	33

2.3.3. DOĞU TÜRKİSTAN'IN III. İSTİLASI (1949)	42
2.5. İSA YUSUF ALPTEKİN'İN TÜRKİYE'YE GELMESİ (1954).....	47
2.6. UYGUR OTONOM BÖLGESİNİN İLAN EDİLMESİ (1955)	47
2.7. DOĞU TÜRKİSTAN GÖÇMENLER CEMİYETİ (1960).....	47
III. BÖLÜM	50
1923- 1960 TÜRK BASININDA DOĞU TÜRKİSTAN.....	50
3.1. BASIN VE KAMUOYU.....	50
3.2. CUMHURİYET ÖNCESİ TÜRK BASININDA DOĞU TÜRKİSTAN	53
3.3. 1923-1939 YILLARI ARASINDA TÜRK BASININDA DOĞU TÜRKİSTAN	59
3.4. 1939-1945 YILLARI ARASINDA TÜRK BASININDA DOĞU TÜRKİSTAN	78
3.4.1. II. DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA DOĞU TÜRKİSTAN.....	78
3.4.2. II. DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA TÜRK BASININDA DOĞU.....	79
TÜRKİSTAN DEVLETİ'NİN KURULUŞU	79
3.5. 1945-1960 YILLARI ARASINDA TÜRK BASININDA DOĞU TÜRKİSTAN	81
3.5.1. TÜRK BASININDA DOĞU TÜRKİSTAN'DA MİLLİ KÜLTÜR	81
FAALİYETLERİ	81
3.5.2. TÜRK YURDU DERGİSİ'NDE DOĞU TÜRKİSTAN	82
3.6. TÜRK RADYO VE TELEVİZYONLARINDA DOĞU TÜRKİSTAN	90

KISALTMALAR

ABD	Amerika Birleşik Devletleri
BCA.	Başkanlık Cumhuriyet Arşivi
BM	Birleşmiş Milletler
Ed.	Editör
Km²	Kilometrekare
m.	Metre
m²	Metrekare
m³	Metreküp
M.Ö	Milattan Önce
M.S	Milattan Sonra
s.	Sayfa
ss.	Sayfa Aralığı
TTK	Türk Tarih Kurumu

GİRİŞ

Türklerin ülkesi anlamında Türkistan, Rusların ve Çinlilerin işgaliyle iki bölgeye ayrılmıştır. Batı Türkistan; 1715-1897 yılları arasında Rusya tarafından işgal edilmiş iken Doğu Türkistan ise Çin işgali altında bulunmaktaydı ve bölgeye “Sincan Uygur Özerk Bölgesi” adı verilmişti.

Doğusu ve batısı ile birlikte sömürgeci ülkelerin ortak politikalarına konu olmuş, özellikle 19.yüzyılda İngiltere'nin yönlendirdiği Çin, Rusya, Hindistan ve Türkistan devletleri arasında kurulan ilişkiler Türkistan halkının aleyhine sonuçlanmıştır.

Doğu Türkistan, günümüzde modern dünyanın insan hakları kavramalarını dilediği şekilde kullandığı ve politik çıkarlar söz konusu olduğunda ise asla taviz vermediği bir ortamda Çin tarafından insan hakları ihlallerinin yaşandığı ve bölgenin işgaliyle Müslüman Türk halkının temel haklarının korunmadığı ve sesinin duyurulmadığı bir bölgedir. 1949 yılından bu yana aktif Çin işgaliyle karşı karşıya kalan bölgeden farklı ülkelere iltica hareketleri olmaktadır. Bölgenin jeopolitik öneminden dolayı büyük devletlerin müdahale etmediği ve Çin'e karşı herhangi bir yaptırımın olmadığı Doğu Türkistan'da çoğunlukla Pakistan ve Türkiye'ye ilticalar olmaktadır.

Yaşanan olayların dünyaya duyurulması ve kamuoyu oluşturulmasında en aktif rolü oynayan basın günümüzün başat belirleyicilerinden olmaktadır. Basının gücüyle çok küçük bir olay dünyayı etkileyebilecek bir aşamaya getirilebilirken, basının bu gücüne rağmen günümüzde yüzlerce insanın kendi topraklarında tutsak olması, inançlarından dolayı tutuklanmaları ve kendi vatanlarından göçe maruz bırakılmaları basın da kendine yer bulamayabilmektedir. Türk Basının da Doğu Türkistan ve Türkiye ilişkilerine yer verilmiş ve Türkiye basın yayın organları aracılığıyla bu konuyu dünyaya duyurmaya çalışmıştır. Daha çok dergiler ve sivil toplum kuruluşlarıyla gündemde tutulmaya çalışılan konu ulusal basında da yeterli düzeyde olmasa da yer almaktadır.

Doğu Türkistan'da kurulan İslam Cumhuriyeti, Türkiye Cumhuriyeti tarafından tanınmış ve kısıtlı da olsa diplomatik ilişkiler yaşanmıştır. Türkiye'nin Türkistan'la olan ilişkisi daha çok sivil toplum kuruluşları aracılığıyla kamuoyu oluşturmaya yönelik olmuştur.

I.BÖLÜM

DOĞU TÜRKİSTAN COĞRAFYASI

Türkistan adıyla bilinen bölge; İran'ın Horasan bölgesinden başlayarak Kuzey Afganistan'ı içine alan, Pamir ve Hindukuş-Kunlun (Karanlık) Dağlarının kuzeyinden Çin'de Tun-Huang bölgesine uzanan, bu bölgeden Mançurya'nın batısına kadar gelen, Moğolistan'la Güney Sibirya'nın tamamını içine alan, batı da Ural Dağları ile Volga Irmağının Hazar Denizi'ne ulaştığı noktaya kadar devam eden oldukça geniş bir sahayı kapsamaktadır. Bölge 19. yüzyıl ortalarına kadar tarih kaynaklarında Türkistan olarak belirtilmektedir. Bugünse çoğunluğunu Uygur ve Kazak Türkleri ve farklı Türk unsurlarının oluşturduğu Çin Halk Cumhuriyeti hâkimiyetindeki bölgeye Doğu Türkistan, 1924'ten sonra Sovyetler Birliği hâkimiyetine giren alana ise Batı Türkistan denilmeye başlanmıştır. Bu günkü Doğu Türkistan'ın yüzölçümü 1.828.418 km², Batı Türkistan'ın ise 3.836.503 km²'dir.¹

Doğu Türkistan, Asya kıtasının merkezinde yer alan büyük bir ülkedir. Doğu Türkistan Türkiye'nin iki katından daha büyük bir ülkedir. Doğu Türkistan bugün ki Çin'in 1/6'da birini oluşturmakla birlikte Çin'in en büyük vilayetlerindedir. Çin'e 3000 Km uzaklıkta olan Doğu Türkistan Doğu- Batı istikametinde 1900 km ve Güney-Kuzey istikametinde ise 1500 km genişliğe sahiptir. Ülkenin Doğusunda Çin ve Moğolistan, Kuzeyinde Sibirya (Rusya Federasyonu), Batısında Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan ve dar şeritle Afganistan (Batı Türkistan), Güneyinde Pakistan, Hindistan (Keşmir) ve Tibet yer almaktadır.²

Doğu Türkistan'ı, Owen Lattimore , “Asya'nın Kalbi” olarak belirtmektedir.³ Doğu Türkistan; kuzeyde Rusya, batıda; Batı Türkistan'ı teşkil eden Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan, güneyde; Afganistan, Pakistan, Hindistan ve Tibet, doğuda; Çin (Kansu, Çing-Hai ve İç Moğolistan eyaletleri) ile Kuzey-Doğuda Moğolistan ile sınırdır.⁴

Doğu Türkistan, Çin'in dünyada kullandığı ismiyle Sincan Uygur Bölgesi veya Uygur Türkleri olarak geçen ve Batı dünyasında “Xinjiang Uygur Otonom

---

¹ Ahmet Taşağıl, “Türkistan”, <https://islamansiklopedisi.org.tr/turkistan>, (15.05.2019).

² Ahmet İlkul, **Çin Türkistan Hatıraları**, Ötüken Yayınları , Ankara, 1997, s. 36.

³ Ahmet Özder, Avrasya Kavramı Ve Önemi, İstanbul Üniversitesi Avrasya Enstitüsü, **Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVİD)**, 2013, s. 68.

⁴ Ali Ahmetbeyoğlu, “Orta Asya Satrancında Doğu Türkistan'ın Önemi”, **Türk Yurdu Dergisi**, Temmuz 2011, Sayı : 287, <https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=1558>, (30.06.2019).

Bölgesi” olarak bilinen bölgeye, Çinliler kendi dillerince Sinkian demektedirler.⁵ Bizim kullandığımız Türkçe de ise Sincan kelimesi; “Yeni Toprak” veya “Yeni Müstemleke” anlamındadır. Türklerin ana yurdu olan Büyük Türkistan’ ın Doğusunun 1876’da Mançur - Çin, Batısının ise 1865’te Çar Rusya’sı istilâsına maruz kalmasından sonra “Doğu Türkistan” ve “Batı Türkistan” olmak üzere Türkistan coğrafyası iki kısma ayrılmıştır.⁶

Aynı soydan gelen ve aynı dili kullanan insanların yaşadığı yer anlamında olan Türkistan, Türk soyundan insanların yaşadığı bölgedir. Resmi adı Sincan Uygur Özerk Bölgesi olan Doğu Türkistan bugün Altay, Çöcek, Tarbağatay, Kumul, Turfan, Aksu, Kaşgar ve Hoten’den oluşan 8 vilayete, İli Kazak vilayeti, Karaşehir Moğol vilayeti, Müslüman Çinlilerden oluşan Sancu Huyzu vilayeti, Bayngolin Moğol vilayeti ve Kızılsu Kırgız vilayetinden oluşan 5 özerk vilayet ayrılmıştır.⁷

Doğu Türkistan deniz etkisinden uzak ve etrafı yüksek dağlarla çevrili bir yayladır. Kuzeyinde Altay Dağları, güneyinde Karanlık (Kunlun), Karakurum ve Altun Dağları bulunmaktadır. Ülkenin ortasında bulunan Tanrı (Tiyenşan) Dağları Doğu Türkistan’ı Kuzey ve Güney olarak ikiye ayrılmaktadır. Tiyenşan Dağlarının en yüksek yeri, Türk destanlarında adı geçen 7.315 m. yükseklikteki Han Tanrı’dır. Doğu Türkistan’ın yüzölçümünün 91.000 km² ormanlık, 600.000 km² ise çöldür. 4. 600.000 km² çöller bölgesinin 500.000 km² kısmını, dünyanın en büyük çöllerinden birisi olan Taklamakan Çölü oluşturmaktadır. Topraklarının geri kalanı ise, vahalar, verimli araziler, ağaçlık bölgeler, otlaklar ile ziraat ve hayvancılık için elverişli bölgelerden oluşur. Cungarya Havzası ise otlaklarıyla ünlüdür. Aynı zamanda Uzak Doğu ülkelerini batıya bağlayan Türkistan yollarından birisi buradan geçmektedir. Bölge aynı zamanda İpek Yolu’nun merkezlerindedir. Doğu Türkistan’da 7000 metreyi aşan birçok zirve vardır. Orta Batıda Kırgızistan sınırındaki Zafer Zirvesi 7439 m., Güneybatıda Tacikistan sınırına yakın Muzağata zirvesi 7546 m., yine Güneybatıda Keşmir hududuna yakın Muzağ zirvesi 7282 m., Orta Güneyde Tibet hududundaki Uluğ Muzağ Doruğu 7723 m., Güneydoğuda Çinghay Eyaleti sınırındaki Temirliktağ Doruğu 7720 metredir. En alçak noktası ise deniz seviyesinden 154 metre aşağıda olan

---

⁵ Kurban İlkul, **Şarki Türkistan Cumhuriyeti**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992, s. 11.

⁶ Taşağıl, <https://islamansiklopedisi.org.tr/turkistan>, (30.06.2019).

⁷ Alaaddin Yalçınkaya, “Türkistan Terimi, Coğrafi ve Siyasi Sınırı”, <https://www.doguturkistan.net/2012/01/27/turkistan-terimi-cograf-i-ve-siyasi-siniri/>, (04.08.2019).

Turfan'dır. Karanlık, Karakurum ve Tanrı dağları Batıdaki Kazak, Kırgız ve Tacik topraklarında da devam etmektedir.⁸ Cungarya'dan doğan ve Balkaş Gölüne dökülen İli Nehri ile Kaşgarya sularını toplayan Tarım Nehri en büyük akarsularıdır. Doğu Türkistan'da iklim karasal, kısmen de çöl iklimidir. Yaz ayları sıcak, kış ayları da soğuktur. Bu yönüyle tahıl üretiminde önemli bir yer tutmaktadır.⁹

Ülkenin idari başkenti Urumçi'dir. Uygur Türkçesinde "Urumçi" olarak söylenmektedir ve örücü anlamına gelir. Ayrıca Moğolca yaylak anlamında olduğu da söylenmektedir.¹⁰

Doğu Türkistan'ın tarihi şehirleri Kaşgar, Yarkent, Hoten, Turfan, Aksu'dur. Kaşgar tarihin her devrinde siyasi, kültürel ve ticari açıdan çok önemli bir rol oynamıştır. Ünlü sözlük yazarı Kaşgarlı Mahmut bu şehirde yaşamışlardır. Yakın dönemde ortaya çıkarılan Kaşgarlı Mahmut'un Kaşgar'dadır. Aruz vezniyle ilk Türkçe eser olan Kutadgu Bilig de Yusuf Has Hacib tarafından 1069-70 yılları arasında Kaşgar'da yazılmıştır. Türk kültür tarihi açısından önemli bir şehirdir.¹¹

1.1.DOĞU TÜRKİSTAN'DA NÜFUS

Komünist Çin yönetimi, Çinli Müslümanlar hakkında düşük rakamlar vermekte, 8-10 milyon gibi gerçeklikten uzak rakamlar ortaya sürmektedir. 1982 yılında yapılan nüfus sayımına göre Çin'de 7.219.352 Müslüman Çinlinin bulunduğu ve bunların 570.788'inin Doğu Türkistan'da ikamet ettiği açıklanmıştır. 1990 nüfus sayımında ise Çinli Müslümanların nüfusu ancak 8.602.978'e ulaşabilmiştir.¹²

1992'de Pekin'de basılan resmi bir kitapçıkta ise Çin'deki Müslümanların nüfusu 14 milyon civarında gösterilmiş ve bu grupların Çinli Müslüman, Uygur, Kazak, Tatar, Kırgız, Özbek, Salar'lerden oluşan Türk grupları ve Moğol asıllı olan Tacik, Dongşiang ve Bonanlardan ibaret olduğu belirtilmiştir. Müslümanlar Doğu Türkistan, Kansu, Kinghay, Ningşia, Şansi, Yunnan, Henan, Hebey, Şandung,

---

⁸ Doğu Türkistan'ın Yüzölçümü ve Yüzey Şekilleri; <http://www.gokbayrak.com/sayfa/dogu-turkistanin-yuzolcumu-ve-yuzey-sekilleri>, (20.06.2019).

⁹ Mehmet Saray, "Doğu Türkistan Türkleri Tarihi", <http://www.turktoresisi.com/viewtopic.php?f=75&t=138>, (20.07.2019).

¹⁰ Doğu Türkistan'ın İdari Yapısı, <http://www.gokbayrak.com/sayfa/dogu-turkistan-in-idari-yapisi> (30.07.2019).

¹¹ Saray, <http://www.turktoresisi.com/viewtopic.php?f=75&t=138>, (20.07.2019).

¹² İlkul, s. 46.

Liaoning, Pekin ve Tencin’de yaşarlar. Müslüman Çinlilerin Ningşia eyaletinde özerk bir bölgeleri vardır. Bu bölgede 26 binden fazla camiye sahip olan Müslümanlar Çin Bayrağında bulunan 5 yıldızdan birinin Müslümanları temsil ettiğini savunmaktadırlar. Benzer şekilde Çin parasının üzerinde Çincenin yanı sıra Türkçe, Moğolca ve Tibetçe açıklamalar mevcuttur.

1982’den 1992’ye kadar geçen 10 yıllık süre zarfında Müslüman nüfusunun hemen hemen hiç artmadığına dikkat çekmektedir. Oysa 1990’da Doğu Türkistan’da Türk gruplarının sayısının 8,5 milyon olduğunu, 1990’ların sayısının da 1982’de 7.219.352, 1990’da ise 8.602.978 olduğu görülmektedir. Bunların toplamı bile 17 milyondan fazla etmektedir. Çin yönetimi 14 milyon Müslümanın topraklarında yaşamakta olduğunu savunmaktadırlar. Hatta 1990 sayımına göre Çin’deki Müslümanların toplam nüfusu 17.597.370 milyon olup bu rakam tüm azınlıkların %19.30’unu, tüm Çin nüfusunun ise %1.69’unu kapsamaktadır.

1908 ve 1909 yıllarında Çin’i gezen büyük Türk seyyahı Abdürreşit İbrahim, Çin topraklarında 80 milyon, Mançurya’da 6 milyon Müslümanın yaşadığını kaydetmiş olurken, 1932’de İsa Yusuf Alptekin’de Çin’de 50 milyon Müslüman bulunduğunu yazarken günümüzde ise Ahmet Kemal İlkul Çin’deki Müslümanların sayısını 80 milyon olarak vermektedir.¹³ Bu rakamların bugün en aşağı 200 ila 400 milyonu bulduğunu katıyetle ileri sürebiliriz.

Doğu Türkistanlı Türkler Çinli Müslümanlara “Töngen” demekte ve bunun Türkçe dönmek fiilinden geldiğini belirtmektedir. Ahmet Kemal Şanghai Hatıraları ’nda Tunganların Moğol olduğunu söylemektedir. Togan ise “Moğollar zamanından kalan ve sonraları Doğu Türkistan’da cereyan eden hadiselerde Kuzey Çin’e gidip yerleşen ve Çinlileşen Müslüman Türk ve Moğol unsurları Tungan adıyla tanılır” demektedir. Çinliler ise Döngen kelimesini kullanırken dönen millet anlamına gelen “Huyzu” ifadesini kullanmaktadırlar. Çinlilerinde ifade şekilleri göz önüne alınarak bunun doğruluğuna inanmak mümkündür. Mehmet Emin Buğra ise 19. asrın başlarında Şansi Eyaletinin Tungvan Şehrinde vuku bulunan Müslüman isyanının bastırılmasından sonra ve Tungvan Şehrinde bulunan Müslümanların “Tungani” olarak adlandırıldıklarını, bunun da zamanla Döngen şeklinde dönüştüğünü yazmaktadır. Döngenler Doğu Türkistan’da da yaşamaktadırlar.¹⁴

---

¹³ İlkul, s. 46-47.

¹⁴ İlkul, s.48.

1990 sayımında Çin'in nüfusu 1.133.683.000 rakamını bulmuştur. 1990 sayımına göre Doğu Türkistan'da 7.214.431 Uygur Türkü bulunmaktadır. Uygur Türklerinin Çin nüfusuna oranı % 0.69, azınlık nüfusuna oranı ise % 7.91'dir. Doğu Türkistan dışında, başta Kazakistan olmak üzere Kırgızistan, Özbekistan ve Türkiye'de yerleşik Uygurların toplamı da yarım milyon civarındadır. Bu rakamlara göre dünya üzerinde 7.750'den fazla Uygur Türkü vardır. 1990 sayımına göre Doğu Türkistan'da ayrıca 1.111.718 Kazak Türkü ve 141.549 Kırgız Türkü yaşamakta, bu suretle Doğu Türkistan'da Türk kökenli halkların resmi rakamlarla toplamı yaklaşık 8,5 milyona ulaşmaktadır. 1990 sayımına nazaran ülkedeki Türkler toplam nüfusun % 55,8'ini teşkil etmekte olup Müslüman Çinlilerin nüfus oranı % 61,4'e yükselmektedir. Ahmet Kemal, 1915'lerde Doğu Türkistan'da on milyondan fazla Türk'ün yaşadığını belirtirken, Abdürreşit İbrahim de 1990'larda Doğu Türkistan'da 12 milyon Türk'ün yaşadığını kaydederken; Sultan Mahmut Kaşgarlı ise Doğu Türkistan'da 18- 20 milyon dolayında Türk'ün olduğunu belirtmektedir. 13 Temmuz 1996 tarihli The Economist Dergisi Doğu Türkistan'da 15- 22 milyon Uygur'un yaşadığını yazmışlardır.¹⁵ Son bilgilerde yer alan haberlerde Doğu Türkistan'da Türk nüfusunun çok farklı açıklandığı bu konuda net bilgilere de ulaşılamadığı da yer almaktadır.¹⁶

1.2. DOĞU TÜRKİSTANIN STRATEJİK ÖNEMİ

“Altun kümüş işgiti kutay bungusuz ança birür tabgaç bodun sabı süçig agısı yımşak ermiş süçig sabm yımşak agm arıp ırak bodunug ança yagutur ermiş yaguru kondukda kisre anyig bilig anda öyür ermiş”

Altını, gümüşü, ipeği, ipekli kumaşı karşılıksız, öylece veren Çin Milleti'nin sözü tatlı, hediyesi yumuşak (kıymetli) imiş.(Çinliler) bu tatlı sözleri ve yumuşak (kıymetli) hediyeleriyle uzaktan milletleri kandırıp kendilerine böylece yaklaştırırlar imiş. Kendilerine yaklaştırdıktan (bağımlı kıldıktan) sonra da fesatliklerini o zaman düşünürler imiş.”¹⁷

Kültigin Kitabesinde yüzyıllar önce yer verilen ve günümüze kadar devam eden ve Türklerin birliklerini sağlamamasından kaynaklanan bir sorun olan Doğu

¹⁵ İlkul, s. 45.

¹⁶ Hakan Albayrak, “Uygurların Nüfusu Ne Kadar?”, <https://www.karar.com/yazarlar/hakan-albayrak/uygurlarin-nufusu-ne-kadar-8745#>

¹⁷ Kültigin Yazıtı Güney Yüzü, [http://www.gokturkce.net/yazi/kul-tigin-yaziti-cevirisi-okuma-metni/\(05.08.2019\)](http://www.gokturkce.net/yazi/kul-tigin-yaziti-cevirisi-okuma-metni/(05.08.2019))

Türkistan sorunu hala devam etmektedir. Bulunduğu coğrafi konum ve yeraltı kaynakları açısından önem arz eden Türkistan'ın Batı kısmı Rusların, Doğu kısmıysa Çinlilerin işgallerine maruz kalmıştır. Rus Çarı Deli Petro'nun “Türkistan'a hâkim olan Asya'ya hâkim olur” şeklindeki sözü bölgenin önemine yöneliktir. Tarihsel olarak varlıklarının gerçekliği tartışmaya bile gerek olmayacak Doğu Türkistan Türklerinin özgürlük mücadelesi yadsınmakta ve dünya bu soruna karşı ilgisiz davranmaktadır.¹⁸

Asya'yı birleştirmek isteyen Doğu istilacıları fütuhatlarına önce Doğu Türkistan'ı işgal ederek başlamışlar daha sonra ise Moğolistan'a yönelmişlerdir, aslında ise Batıdan gelen istilacıların önce Doğu Türkistan'ı sonra Moğolistan'ı işgal etme şeklinde bir plan oluşturmaları gerekmektedir. Doğu Türkistan Asya stratejisinin uygulanmasında ilk başta ele geçirilmesi gereken yerlerden biri olmuştur. Doğu ve Batı Türkistan büyük devletlerin Asya'ya hâkim olmasında bu iki yer önemli bir savaş alanı olmuştur. Bütün Asya'ya hâkim olmak için Orta Asya oldukça önemli bir yerdir.¹⁹

Doğu Türkistan, Orta Asya'nın en önemli bölgesi olduğu için Çin Doğu Türkistan'ı kontrolü altına alarak, Moğolistan'ı kontrol edebilirdi. Rusya ise Doğu Türkistan'a hâkim olursa, Doğu'da Çin'e doğru genişleyip, Güney'de İngiltere Hindistan'ına ulaşırdı. İngiltere ise Doğu Türkistan'ı alırsa Orta Asya'ya sahip olup, Sibirya'ya yol açmış olurdu.²⁰

Doğu Türkistan topraklarının işgali için Çin, Rusya ve İngiltere tarafından uygulanmak istenen planlarının asıl amacı Doğu Türkistan coğrafyasının sahip olduğu demir, kömür, bakır, petrol, uranyum, kalay, mika, zümrüt, volfram, altın, platin, kurşun, gümüş, kükürt ve daha birçok zengin maden yatakları ile Jeologların ifade ettiği, Doğu Türkistan'daki kömür yataklarının dünyanın kömür ihtiyacını 60 sene karşılayacak kapasite olmaları etkili olmuştur.²¹ Bugün Dünya stratejisinde petrol ve doğalgaz çok önemlidir. Doğu Türkistan'ın Taklamakan Çölü'nün yeraltındaki petrol rezervi 50 milyar tonu bulduğu, doğalgaz rezervinin ise 8 trilyon m³'dür. Doğu Türkistan'da 200'den fazla yerde petrol rezervi bulunmakta ve Karamay, Maytağ,

---

¹⁸ Ömer Kul, “Büyük Oyun: Doğu Türkistan'ın Stratejik Önemi” [https://akademiye.org/tr/?p=2837\(05.08.2019\)](https://akademiye.org/tr/?p=2837(05.08.2019))

¹⁹ Hacı Yakup Anat, **Doğu Türkistan'da Milliyetçilik Hareketleri**, Özkan Matbaacılık, Ankara, 2005, s. 41.

²⁰ Anat, s. 42.

²¹ Süheyl Çobanoğlu, “Avrasya, Çin ve Doğu Türkistan”, **Türk Asya Stratejik Araştırma Merkezi**, http://www.tasam.org/Files/Icerik/File/su%CC%88heyl_cobanog%CC%86lu_pdf_3e9bda52-e19c4011-9971-0304e689f438.pdf (30.07.2019) .

Eçkilik Kökyar, Tarım, Kumul, Piçan, Turfan, Cimisar ve Celiyü petrol çıkarılan yerlerdendir. 23 Eylül 1996 tarihli Yeni Yüzyıl Gazetesi, Karamay'da bilinenlere ek olarak çok zengin yeni petrol yataklarının bulunduğunu yazmışlardır. Aynı zamanda Doğu Türkistan ekonomisinin temelini hububat, pamuk, ipek, halı ve özellikle hayvancılık oluşturmaktadır. Doğu Türkistan'ın ekili sahalarının miktarı 3. 704. 000. 000 hektardır ve ekili toprakların % 90'nı sulanabilen arazidir. Doğu Türkistan'da yaklaşık 30 milyon küçükbaş ve büyükbaş hayvan olduğu bilinmektedir. Halkın yarısından çoğu tarımla uğraşmaktadır.²²

Doğu Türkistan kara, hava ve demiryollarıyla Çin ana kıtasına bağlıdır. Çin yarım milyon Doğu Türkistanlı'yı zorunlu çalışmaya tabi tutarak 1 Ekim 1952 tarihinde Urumçi- Lançu demiryolunu hizmete sokmuştur.²³

Uzak Doğu uzmanı olan Amerikalı bilgin Owen Lattimor Doğu Türkistan coğrafi, iktisadi ve stratejik açıdan önem taşımasından dolayı "Pivot Of Asia" yani Asya'nın mihveri ismini vermişlerdir.²⁴

Ekonomi bakımından Doğu Türkistan'ı Çin petrolünün 2/5 üretmesi, zengin altın ve bakır yataklarına sahip olması ve büyük miktarlarda yün üretilmesi bölgeyi stratejik olarak önemli bir konuma sokmaktadır.²⁵

Xinhua Haber Ajansı'nın verdiği bilgilere göre, "...bölgede kanıtlanmış kırk adet petrol ve doğalgaz sahalarında, 2 milyar ton petrol, 160 milyar metreküp doğalgaz bulunmuştur." 25 Eylül 2008'de yayınlanan habere göre ise, "Sincan- Uygur Özerk Bölgesinin, sadece yıllık ham petrol üretimi 27 milyon 300 bin ton, doğal gaz üretimi ise 25 milyar 100 milyon metre küpe ulaşmıştır. 2012'de yıllık ham petrol üretiminin 34 milyon tonu, doğal gazın ise 60 milyon tonu aşabileceği tahmin edilmiştir.²⁶ Tüm Çin'in yeraltı zenginliklerinin dörtte üçünün bu bölgede bulunması, petrol ve doğalgaz yataklarının tarım havzasında bulunması, Kazakistan'dan petrol taşıyan boru hattının bu bölgeden geçiyor olması Sincan'ı Pekin açısından gerçekten vazgeçilmez kılmaktadır. Bölgede Çin'in toplam petrol rezervinin % 30'u, doğalgaz rezervinin de % 34'ü bulunmaktadır. Ayrıca Çin'in 12. Beş Yıllık Kalkınma Programı'na göre, Sincan

---

²² Erkin Alptekin, "Çin'in Doğu Türkistan Politikası", **Dergi Park Akademik**, Eylül 2011, <https://dergipark.org.tr/download/article-file/101147>, s.143.

²³ İlkul, s. 37.

²⁴ Alptekin, s. 143.

²⁵ Çobanoğlu, <https://tasam.org/tr-TR/Yazar/808->

²⁶ Necati İpek, "Urumçi'de Neler Oluyor", http://www.emo.org.tr/ekler/2a29a50dd88d566_ek.pdf?dergi=574, (28.07.2019).

Uygur Özerk Bölgesi'nin 2015 yılına kadar ülkenin en büyük petrol ve doğalgaz üretim üssü olması hedeflenmektedir.²⁷

Çin'in Doğu Türkistan'a önem vermesi, zengin doğal kaynaklarından daha çok bölgenin stratejik önemine de bağlanmaktadır. Çin ekonomisinin petrol ve hammadde konusunda dışa bağımlı olması ve güneyden deniz yolunun ABD'nin gündemde tuttuğu Tayvan sorunu nedeniyle rahat kullanamaması Doğu Türkistan'ı Çin'in Asya pazarına ulaşmak için önemli bir konuma getirmektedir.²⁸ Doğu Türkistan, Çin'in Asya ekonomisinde bir geçiş yolu olması ve yer altı kaynakları açısından önemli rezervlere sahip olması noktasında Çin için farklı bir önem kazanmaktadır.

1.3.DOĞU TÜRKİSTANIN TARİHİ

İbn'ul Fıkıh, Ahmed Tası, Makdisi, Taberi, Yakubi, Kudame, Maksudi, Muhammet Binni, Nasih Nukren... gibi birçok ilim adamı ve gezgin Türkistan kelimesini kullanmıştır. Kaşkar alimlerinden Abdulgafır Binni Hüseyin Kaşkari, eserinde Türkistan kelimesini kullanmıştır. Yakut Hamevi isimli Uygur şairi Ahmet Yukneki hakkında “Yüksek Türkistan İçlerindedir” demiştir. Şemseddin Demeşki Ferganeyle Kaşkari Türkistan ifadesini kullanmıştır. Kaşgarlı Mahmut ise Türkistan'ın sınırı hakkında; Doğusu Çin sınırlarından başlayan ve Batıda Kıpçak ve Peçenekler, Rus ve Rum sınırlarına kadardır diye yazmış ve Türk Yurdunun genişliği beş bin fersah gelir, demişlerdir. Reşideddin gelince, Moğolistan'ın Batısındaki ülkeleri Türkistan'ın vilayeti olarak kabul ediyordu. Herat Vakanüvisi Seyfi Harvi ise “Türkistan Beş balık sınırından başlar” demektedir. İdrisi'ye gelince Altay, İrtiş ve Işın Deryasından ibaret yerleri Türk Yurdu anlamına gelen “Biladet Türk” ifadesini kullanmışlardır. Ahmet Tusi M. 1173 yılında yazdığı eserinde Bükey Ovası, İdil Irmağı ve Doğu tarafındaki Yaki Vadisi'nde bulunan Seksin Şehrini Türkistan şehri olarak ele almıştır. Aynı eserde Balasagun Şehri Güney Altaylar ve Cungaryada Karluk, Kuzeyde İrtiş Vadisindeki Kımak ve onların Batısındaki Başkurt Bozkırları Türkistan sayılmıştır. Bu anlamda Türkistan; Batı Türkistan, Doğu Türkistan ve Güney Türkistan kavramları yeni kavramlar değil tarihten günümüze kadar kullanıla gelmiş kavramlar olarak değerlendirilmelidir.²⁹ Türkistan tarihi kökenleri, güçlü kültürel unsurları ve içinde

²⁷ Kenan Dağcı ve Mustafa Keskin, “Çin'in Doğu Türkistan Politikası ve Azınlık Hakları Bağlamında Hak İhlalleri”, <https://dergipark.org.tr/download/article-file/203075>, (28.07.2019).

²⁸ Bekir Günay, **Değişen Dünya Denklemine Sorunlu Türk Bölgeleri ve Çözüm Önerileri**, IQ Yayıncılık, İstanbul, 2005, s. 63.

²⁹ Anat, s. 37.

barındırdığı yer altı ve yer üstü imkânlarıyla önemini korumaktadır. İran ve Hindistan'ın eski kaynaklarında Türkistan tarihi 3000 yıl öncesine dayanmaktadır. Çin kaynaklarıysa M.Ö. II. yüzyıldan başlatmaktadır. Bu durum Çin'in politik bir tavır içinde yer almasıdır.³⁰ Çin, siyasi tavır takınarak Türklerin bölgedeki geçmişini yok saymaya çalışmaktadır.

12. Yüzyılda yaşamış Ermeni tarihçisi Musa Haranaki coğrafi eserinde Türkastanek kelimesini kullanmıştır. Haraniki Türkistan ülkesinin sınırlarını gösterip Batı sınırı İdil- Volga, Doğusu İmavus yani Tanrı Dağları Doğu tarafları, Güneyi Maveraünnehir mukabili olan Sugd ile Arık yani Horasan'ı yazmıştır. Arap coğrafyacı İbni Hurdabe M.S.847'de Türkistan kelimesi karşılığı olarak “Bilade Türk” yani Türk Yurdu diye yazmıştır. Doğu Türkistan'da Uygur Türkleri çoğunluktadır. Uygur ismi köken olarak ilk kez Bilge Kağan Kitabesinde, Uygur İlteberi'nin 716 yılında yaşadığı olaylarla geçmektedir. Ayrıca Karabalgasun, Şine Usu, Tez II, Suci, İyme ve Şivet-Ulan yazıtlarının birçok yerinde Uygur adı geçmektedir. Uygurlara ait en eski kayıtların M.Ö. 176 ve 43 yıllarında Kırgızistan'daki Issık Göl civarlarındaki kalıntılarda bulunduğu söylenmektedir.³¹

Doğu Türkistan, milattan önce yazılmış olan Şehname 'de Türklerin yaşadıkları toprak olan “Turan” olarak adlandırılmış, ancak 7. yüzyıldan sonra Arap ve Fars kaynaklarında Türkistan olarak şekillenmeye başlamıştır. Marco Polo'nun seyahatnamesinde Doğu Türkistan bölgesine “Büyük Türkiye” denmiştir. Turfan Metinlerine göre ise Uygurların kendi yaşadıkları bu topraklara “Uygur İli” dedikleri bazen de “Uyguristan” dedikleri görülmektedir. Uygur ismiyle ilgili birçok fikir ileri sürülmüştür. Ahmet Kemal, kelimenin “uymak” mastarından türetildiğini ifade etmektedir. Dr. Rıza Nur, Uygur'un “uymaktan” geldiğini ve Türkçe “medeni” karşılığı olduğunu yazmaktadır. İbrahim Kafesoğlu ise Uygur adının “şahin sürati ile dolaşan ve hücum eden” anlamında eski bir Çin kaynağında geçtiğini belirtmektedir.³²

Çin egemenliğinden M.Ö. 86'da kurtulan Türkistan, M.Ö. 76'da tekrar Çin istilasına uğramış ve imparatorluk bölündükten sonra Türkistan'ın içinde bulunduğu durum daha da kötüleşmiştir. Bu istila devri M.Ö.10 senesine kadar sürmüş ve bir

³⁰ Mehmet Emin Buğra, **Doğu Türkistan Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu**, Güven Basımevi, İstanbul, 1952, s. 68-70.

³¹ Saadettin Gömeç, Doğu Türkistan'da Yakub Han Dönemi ve Osmanlı Devleti ile İlişkileri, **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)**, Cilt: 9, Sayı: 09, Ocak 1998, s.11.

³² Gömeç, s.11.

dönem Hunlar tekrar bu bölgeye hâkim olmuşlarsa da, bu dönem savaşlarla geçtiğinden, Hunların bölgedeki gücü zayıflamış ve Doğu Türkistan sık sık siyasi iktidar değişikliğine uğramıştır. Barköl'de yapılan savaşta ülke Hunların yenilmesiyle yine Çin istilasına uğramış ve ancak 103 yılında Çin istilasından kurtulmuştur. Doğu Türkistan, 207 yıl Hunlar, 101 yıl da Çinlilerin elinde kalmıştır. Daha sonra, 150 yılında Batı Türkistan'daki Kuşhan Türk Hakanlığı'nın idaresine geçen Doğu Türkistan, 220 yılında bu hakanlıktan ayrılıp, mahalli hükümdarların hâkimiyetinde kalmıştır. Bu tarihten itibaren 140 yıl bir istilaya maruz kalmayan bölge, 360 yılında SiYen-Pilerin işgaline uğramış, bu durum 390 yılına kadar devam ettikten sonra, tekrar mahalli hükümdarlar devri başlamıştır. 448 yılında Çin'deki Topa Türk Hakanlığı'na 460 yılında da Kuzey Asya'daki Avar Türk Hakanlığı'na katılmıştır.³³ Bumin Kağan 552'de Göktürk Devleti'ni kurarak, Avar hâkimiyetine son verince 555 yılında bütün Türkistan hükümdarları, Bumin Kağan'ın idaresini kabul etmişler ve bu sayede Doğu Türkistan 95 yıl savaş olmadan asayiş ve terakki içinde yaşamıştır. Ancak Göktürk Devleti'nin ikiye ayrılması Çin'in yeniden harekete geçmesine neden olmuş ve Türkistan'a yeniden saldırılara başlamış ve Batı Göktürk Devleti'nin yıkılmasıyla, Doğu Türkistan'a hâkim olmuştur. On yıl kadar Çin istilasına maruz kalan Doğu Türkistan, 670 yılında bu bölgeden Çinlileri kovan Tibetlilerin hâkimiyetine girmiştir. 692 yılında Tibetlilerin çekilmesiyle, Çin baskısı tekrar başlamıştır. İkinci Göktürk Devleti'nin hakani Kapgan Kağan tarafından, Doğu Türkistan 699 yılında Çinlilerden tekrar geri alındı. 716 yılında Göktürk Devleti'nin Türkistan'daki kuvvetinin doğuya çekilmesiyle, onun yerini almış bulunan Türgiş Devleti, Doğu Türkistan'ı kendi idaresi altına aldı. 738 yılında Türgiş Devleti'ndeki karışıklıklardan istifade etmek isteyen Çinlilerin tecavüzüyle 739 yılında Çin-Türgiş savaşları başladı ve sonunda Türgiş Devleti yıkılmış, Doğu Türkistan da Çinliler tarafından tekrar istila edilmiştir. Ancak Müslüman Araplardan yardım alan Türkler, Talas Savaşında Çin ordularını yenilgiye uğratarak, 751 yılında tekrar vatanlarını kurtarmışlardır. Bu savaş, Orta Asya Türk ülkelerinin geleceğini derinden etkilemiş ve geleceklerini belirleyen bir unsur olmuştur. Talas zaferinden sonra Çinliler 18. yüzyıla kadar yaklaşık 1000 yıl Doğu Türkistan topraklarına uzak durmak zorunda kalmışlardır. Öte yandan Doğu Türkistan'ın gerçek anlamda yerli milleti olan Uygurlar, 745 yılında Göktürlere son

---

³³ Gömeç, s.12.

vererek, Ötüken' de kendi devletlerini kurmuşlardır. Uygur Türkleri bu dönemde, Çin imparatorluğunu oldukça zorlamışlar, Çin sınırları içindeki Türklerin rahatça ticaret yapmalarını sağlamışlardır. Ancak bu ilk Uygur devleti, yüz sene kadar yaşayabilmiş ve 840 yılında, Kırgızlar, kalabalık bir şekilde Uygurlar üzerine giderek, bu devlete son vermiştir.³⁴ Ülke, Hunların, Avarların, Göktürklerin, Uygurların devlet kurduğu ana coğrafyalardan birisi olmuştur. Ötüken Uygurlarının 840 yılında Kırgızlar tarafından mağlup edilmesi üzerine ikiye ayrılan Uygurların bir kısmı Kansu'ya gidip burada bir devlet kurmuşlardır. Bunlar bugün "Sarı Uygurlar" adıyla bilinmektedir. Ötüken Uygurlarının diğer kısmı Doğu Türkistan'ın Beşbalık ve Turfan bölgelerine yerleşmiş ve kağan sülalesinden Mengli'yi "Ulug Tanrıda Kut Bulmuş Alp Külüg Bilge" unvanıyla kağan seçmişlerdir. Bunlar kağanlarına "Iduk-kut" diyorlardı. Kışlık başkentleri Turfan yakınındaki Karahoço, yazlık başkentleri ise Beşbalık'tı. Bu devlet Maniciliği yaymaya uğraşıyordu. Maniheizmin din olarak kabulü yaşam tarzlarının değişmesiyle askerlik yetilerinin zayıflamasına yol açmıştır. Bu devlette daha sonra burkancılık (Budizm), Nesturi Hıristiyanlığı ve İslamiyet de yayılmıştır. 840 yılında Kırgızların saldırısı ile Uygurların yıkılmasından sonra, Uygurların bir kısmı da Çin sınırına ve daha çok İç Asya'daki zengin ticaret merkezlerine göç ettiler. Buralarda Tanrı Dağları, Beş-balık Turfan ve Kaşgar taraflarına yerleştiler. 840 yılında Ordu-balık'ta istilacılar tarafından öldürülen Uygur hakanının yeğeni Mengli'yi kağan seçtiler. Böylece Doğu Türkistan Uygur Devleti ya da Turfan Uygur Devleti diye adlandırılan Türk devleti kurulmuş oldu. Tibetlilerin hücumuna karşı, nüfuzu altında tutmak istediği bu bölgede, kendisine bir dost arayan Çin, bu Uygur devletini tanıdı. Bu devlet, Moğol istilasına kadar bağımsız bir şekilde yaşamış, sonunda 1209 yılında Cengiz Han'a bağlanmıştı. Uygurların Ötüken'deki hâkimiyetleri sona erince bir kısmı Karahanlıların hâkimiyetinde olan Beş-Balık ve Turfan yöresine gelmişlerdir. Karahanlı hükümdarı Abdülkerim Satuk Buğra Han'ın 932 yılında Müslümanlığı kabul etmesiyle, Doğu Türkistan da İslam'a girmiş oldu. Bu olay Türk Tarihi'nde belirleyici durumlardan bir olmuştur. Bu tarihe kadar Doğu Türkistan'daki Türkler,

---

³⁴ Enis Şahin, "Doğu Türkistan", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı:3, Erzurum, 1995, ss. 95-98, <http://www.turkiyatjournal.com/DergiTamDetay.aspx?ID=74&Detay=Ozet> (20.05.2019) .

Budist ve Maniheizt misyonerlerin etkisinde kalmış, fakat bu tarihten sonra, bölgede, İslamiyet büyük bir hızla yayılmaya başlamıştır.³⁵

Türk halkları tarihin eski devirlerinden bu yana Avrasya'nın geniş topraklarında konargöçer hayat tarzını benimseyerek yaşamlarını devam ettirmişlerdir. Onlarca büyük devlet kuran Türkler bu coğrafyadaki yerleşik hayat tarzını benimseyen milletlerle de sürekli temas hâlinde olmuşlardır. Türklerin tarih boyunca mekân tuttuğu yerlerin merkezine yabancılar tarafından Türkistan denilmiştir.

1218 yılında Cengiz'in Türkistan'ı ele geçirmesinden sonra Uygurlar da tamamen Türk-Moğol kağanlığının egemenliği altına girmiştir. 15.yüzyılın sonu ve 16. yüzyılın başında Timur'un egemenliği altına giren Turfan Uygurları kültür ve ticarete çok büyük bir ilerleme kaydetmiştir, Osmanlılarla birlikte yazmaya ve kayda önem veren iki Türk devletinden biri olmuştur. Kültürde ilerlemiş olmaları dolayısıyla Cengiz imparatorluğunun bütün devlet ve yazı işlerini Uygurlar idare etmiştir.

Türklerin ülkesi anlamına gelen Türkistan, coğrafi olarak Doğu ve Batı Türkistan olarak ikiye ayrılabilir. Doğu Türkistan bölgesinde Türklerin varlıkları çok eskiye dayanmaktadır. Bu durumun bilimsel olarak açıklanması günümüzde Doğu Türkistan'da yaşananların anlaşılmasında yararlı olacaktır. Türkistan toprakları üzerinde birçok Türk imparatorluğu, devleti ve beyliği kurulmuştur. Hun İmparatorluğu, Gök Türk İmparatorluğu, Uygur Devleti, Kara Hitaylar Devleti, Uygur İdikut Devleti Çin işgalinden sonraysa Çağatay Devleti ve Seidiye Hanlığı kurulduğu bilinmektedir. Doğu Türkistan olarak isimlendirme 1884 İli Anlaşmasıyla söz konusu olmuştur. İli Anlaşması Çarlık Rusya'sı ve Çin arasında imzalanmış ve Türkistan toprakları iki ülke arasında parçalanmıştır. Türkistan'ın batı kısmının 19.yüzyılda Ruslar tarafından işgaliyle doğuda kalan kısmına Doğu Türkistan denmiştir.³⁶ Bölge bu tarihten itibaren Doğu Türkistan olarak anılmaya başlamıştır.³⁷

---

³⁵ Alptekin, s. 73.

³⁶ Alptekin, s. 75.

³⁷ Çalışkan, s. 315.

II. BÖLÜM

DOĞU TÜRKİSTAN MESELESİNİN DOĞUŞU VE TARİHSEL GELİŞİMİ

2.1. DOĞU TÜRKİSTAN' IN MESELE HALİNE GELMESİ

Sultan Muhammed Şah'ın ölümünden sonra, Doğu Türkistan tam bir anarşi içine sürüklenmiş ve sultanın kardeşinin oğlu Said Han, Babür Şahın yanına kaçmıştı. Babür Şah'ın 1511 yılında Batı Türkistan'ı Özbeklerden geri almak için yaptığı seferine Said Han da katılmış ve Fergana'yı ele geçirmişti. Hemen arkasından Ebu Bekir ile savaşa başlamış ve sonunda onu mağlup ederek, Tanrı dağlarının kuzeyindeki ülkelere hâkim olmuştu. Bu zaferlerden sonra Yarkend şehrindeki toplanan kurultay, Said Han'ı "Büyük Han" olarak ilan etmiştir. 1514 yılında hâkimiyet, Yarkent olan Saidiye hanedanına intikal etmiş, başkenti Kaşgar olan Hocalar saltanatı takip etmiştir.³⁸

Doğu Türkistan 15. yüzyılın sonuyla 16. yüzyılın başlarında, Timurlular arasında el değiştirdi. 1531 yılından 1606 yılına kadar Doğu Türkistan'ın hâkimi olarak, Sultan Ebu Said Han'ı ve oğullarını görüyoruz. 1606 yılında Çağatay Hanedanı'ndan Emir İsmail'in başa geçmesiyle de, 19. yüzyılın üçüncü çeyreğine kadar devam edecek olan meşhur "Hocalar Hâkimiyeti" başlamıştır. Rivayete göre 1411 yılında Buhara ulemasından meşhur hoca Mahdum Azam, Kaşgar'a yerleşip, medreselerin birinde tedris ile meşgul olmuş ve oğulları İmam Kalan ile İshak Veli de bu görevi devam ettirmişlerdir. Bu iki kardeşin icthatlarında görülen bazı farklar, talebeleri arasında, iki grubun ortaya çıkmasına neden olmuş, İmam Kalan taraftarları Ak-Tağlık ve İshak Veli taraftarlarıysa Kara-Tağlık olarak tanınmışlardır. Bu iki grup, Doğu Türkistan'ın tarihinde çok önemli roller oynayacaktır. 1559-1591 yılları arasında hükümdar olan Abdulkerim Han, Doğu Türkistan'da birliği sağlamak için Batı Türkistan'ın büyük alimlerinden Mahdum-ı Azam'ın oğlu Hoca İshak Veli'yi ülkesine davet eder. Hoca İshak Veli Türkistan'ı dolaşarak Müslümanların kardeş olduğunu anlatarak halkı birlik beraberliğe çağırır. Bundan sonra tarikatların önemli şeyhleri ülkede bu amaçla faaliyetlerde bulunmuştur.³⁹

Hocalar saltanatı 1755 yılından Çin istilasına kadar 77 sene sürmüştür. 20. yüzyılda bile devam eden Aktağlık ve Karatağlık kavgaları bu beylikler döneminde

---

³⁸ İlkul, s. 38.

³⁹ Erkin Erkmek, "Doğu Türkistan'da Sufi Hocalar", **Erdem, İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi**, Cilt: 8, Sayı: 23, Ocak 1996, ss. 621 – 656.

ortaya çıkmıştır. Düşmanlık o raddeye varmıştır ki, aşırı düşmanlık ifadesi olarak “Aktağlık-Karatağlık oluşlar” şeklinde bir de deyim meydana gelmiştir. Bu kelimeler hocaların giydiği ak ve kara takkelerden türemiştir.⁴⁰

Doğu Türkistan'ın Batı Türkistan'daki gibi, özellikle son dönemlerde görülen siyasi istikrarsızlık, aynı şehir ve eyalet hâkimleri arasındaki devamlı mücadeleler ve bunun doğurduğu iktisadi durum, ahaliyi, idare işlerine karşı ister istemez kayıtsız kalmaya ve selameti, dini zümreler içinde aramaya yöneltmiş dini liderlerin gücü idarecileri endişeye sevk etmiştir. Emir İsmail'in saltanat endişesi ile Ak-Tağlık fırkasına reisi olan Apak Hoca'yı Kaşgar'dan çıkarması, bu hareketin, yani hocalar hâkimiyetinin başlangıcı olmuştur. Halk arasında büyük nüfuz sahibi olan Apak Hoca, Emir İsmail'den intikam almak maksadıyla, Cungarya Kalmukları ile ilişki içerisine girmiş, Kalmuklar 1678'de Kaşgar'ı ele geçirerek, idareyi Apak Hoca'ya vermişlerdir. Fakat yeni hâkimlerinden memnun kalmayan Apak Hoca'nın idareyi Emir İsmail'in kardeşi Muhammed İmil'e devrederek, onu Kalmuklar aleyhine kışkırtması, hem Muhammed İmil'in, hem de Ak-Tağlık fırkasının sonu olmuştur. Kaşgar emaretinin başına Kara-Tağlık fırkasının reisi Hoca Danyal getirilmiş, fakat mahalli hükümetin yeniden kuvvetlenmesini istemeyen Kalmuklar, bu defa da Ak- Tağlık fırkasından Hoca Burhaneddin'i destekleyerek, Aksu ve Kaşgar'ı almasına yardım etmişlerdir. Amursan'ın idaresindeki bir kısım Cungarlıların, 1755 tarihinde Çin ile ittifakı, Doğu Türkistan'ın Çinliler tarafından istilasını hızlandırmıştır. Çinliler Cungarlıların bağımsızlığını ortadan kaldırdıktan ve İli Bölgesi'ni kendi hâkimiyetleri altına aldıktan sonra 1755 yılından itibaren Doğu Türkistan'ı istila etme çabalarını artırmışlardır. Orta Asya'da Karanlık Dağın güneyine düşen Tibet ile kuzeyine düşen Doğu Türkistan iki asırdan beri Çin istilasına karşı ölüm-kalım mücadelesine sahne olmaktadır. 18. yüzyılının ortalarında Doğu Türkistan'da ortaya çıkan iç kargaşalıklar Çin istilasına sebep olmuştur. Fakat Çin'e oranla bir avuç denebilecek sayıda olan 8 milyon Türk, hürriyet mücadelesine hiçbir zaman ara vermemiştir. Yedisinden yetmişine kadar pasif mukavemete alışmış olan bu Türkler yalnız pasif mukavemete kalmamış, iki asır içerisinde 52 defa büyük silahlı ayaklanmalarda bulunmuştur, defalarca istiklallerini almışlardır.⁴¹

---

⁴⁰ Hayit, ss. 134-135.

⁴¹ Buğra, s.8.

Karışık vaziyetten faydalanan Çin'deki Mançur sülalesi 1757-59 yılları arasında ülkenin kuzeyini, 1760 yılında işgal etmiştir. Bu dönemde lider Hoca Cihangir 1825 yılında Çinlilerin eline esir düşmüş ve Çin Fağfuru'nun emriyle lokma lokma doğranmıştır. Halk tarafından çok sevilen Yakup Han için "İngiliz memuru ve aşağı tabakadan serseri" diye yazılmıştır. Mançu Hanedanının yıkılmasından sonra Hokand Hanı, Doğu Türkistan'da bir Türk devleti kurdurmak için özellikle Hocalar ailelerinden bir fert aramıştır. Halkın yönetimden şikâyetçi olduğu yönündeki haberler İngiliz yönetiminin işgal etmek veya ettirmek istediği bölge için kamuoyunda fikri altyapı oluşturma faaliyetlerine girişmelerine sebep olmuştur.⁴²

Çin askerlerinin Doğu Türkistan'a girdiği 1755 tarihinden Yakup Bey'in iktidara geldiği 1865 yılına kadar süren 110 yıllık zaman "Birinci Çin İstilasası" olarak geçmektedir. Bu dönemde çıkan isyanlar nedeniyle Çinliler istilayı tam olarak gerçekleştirememiştir. Çin'i yöneten Mançu Hükümdar Sheng Tsu zamanında ilk Moğolistan işgal edilmiştir. Moğolistan valisi olarak tayin edilen Moğol Rabdan, Doğu Türkistan ve Tibet'i kendisine bağlamıştır. Moğolistan valiliğinin çok güçlenmesinden rahatsız olan Çin, 1757 yılında Doğu Türkistan'ı sonra da Tibet'i doğrudan kendisine bağlamıştır. Bundan sonra Türk halkı Çinlileri püskürtmeye çalışmış ancak Çin hâkimiyeti devam etmiştir. Hocaların halk üzerindeki etkisini göz önünde tutan Çin, Kaşgar, Yarkent, Tufan, Hoten gibi şehirlerde vali olan hocaların şehirlerin yönetimini başarılı bir şekilde yaptıklarını görünce bölgedeki hâkimiyeti elinde tutmak ve vergilerini toplayabilmek için bu sistemin devamını sağlamışlardır. Bu dönem İngiltere başta olmak üzere Avrupa güçlerinin dünyayı sömürgeleştirdikleri ve İngiltere'nin dünya hâkimiyetini ele geçirdiği dönem olmuştur. Çin bu dönemdeki bağımsızlık hareketlerini bastırmıştır. Bu noktada İngilizler Çin işgalini dünyaya meşru göstermek amacıyla propagandalar yapmışlardır.⁴³

2.1.1.DOĞU TÜRKİSTAN'IN 1755' TE I. ÇİN İSTİLASI

Yakup Han İngiltere ve Rusya arasındaki rekabetten yararlanmaya çalıştıysa da başarılı olamadı ve Çinli General Tse Tsung-Tng'ın komutanlığındaki Çin ordusunun işgalini durduramadı. Çin için Doğu Türkistan toprak kaybından ziyade ekonomik kazanç kaybı ve güvenlik açısından jeostratejik konumundan dolayı önemliydi. Batı'dan gelebilecek saldırılara karşı tampon bölge olarak görmekteydi.

---

⁴² Henze, s. 8.

⁴³ Henze, s. 10.

Yakup Han'ın devleti Çinliler tarafından işgal edilmeye başlamıştır. Çinli General Zuo, 1869 yılında Rusların da yardımıyla Doğu Türkistan şehirlerini ele geçirmeye başlamıştır. Rusya; 1877 yılında Osmanlı Rus savaşında Osmanlı Devleti ve Yakup Han Devletinin birleşerek Rusya'nın işgal ettiği Batı Türkistan topraklarını işgal etmesinden endişe ettiği için Çin'e yardım etmiştir. ⁴⁴

Yakup Han, Osmanlı elçilik heyeti Başkanı Murat Efendinin yanına Seyyid Yakup Efendiyi vererek İstanbul'dan yeni silah talebinde bulunarak ve bağımsızlığını korumak için dış destek sağlamaya yönelmiştir. Osmanlı'ya Doğu Türkistan'da yaşananları ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. Yakup Han komutanları ve oğluyla Çin ordusuna karşı mukavemet etmeye çalışmışlar ancak 16 Aralık 1877 baharına kadar ancak dayanabilmiş ve Çin'e barış teklifinde bulunmuş ancak Çin ilkinde kabul etmemiş sonra Rusya'ya karşı ittifak teklifinde bulunmuştur. Çin generali Tso bu teklifi kabul etmiş görünerek sınırda Yakup Han'ın ordusunun iyice zayıflamasını beklemiştir. 16 Mart 1878'de "Pekin Gazetesi" bütün Doğu Türkistan'ın işgal edildiğini ve Çin hâkimiyetine sokulduğunu resmen açıklamıştır. Bu konuda Yüzbaşı Ali Kazım Bey, İsmail Hakkı Bey, Mehmed Yusuf katliamlara tanık olmuş ve layihasını İstanbul'da yetkililere vermiştir. Hatta bu layihalarda yapılan bu katliamlardan şu şekilde bahsettikleri bildirilmiştir; ⁴⁵

"...Hepimiz zindana koyulduk. Esirlerden üç yüz yetmiş nefer çarşı ve pazarda teşhir edilir hemen o gün, ümeradan on yedi kimse ise üç gün sonra şehit edilip bakiye esirler başka başka zindanlara teslim edildi. Geceleri yalınayak başı açık ayaklarımız demir zincirlerle bağlı olduğu halde Anbaan adındaki zaptiye miralayının huzuruna çıkarılıp arkamıza kamçı, tırnaklarımızın ucu sivri demir kalem vurarak "Siz niçin Yakup Han'ın tarafına yardımda buldunuz" diye otuz üç gün eziyet ettiler. Sonra eşyalarımızı müsadere ve çırılçıplak olarak idama mahkûm edip, elimizde, ayağımızda ve boğazımızda demir zincir ve tırnaklarımızda demir zincirler olduğu halde Çin ordu kumandanı General Tso'nun huzuruna beş defa çıkarıldık. Birinci defada ne kadar vali varsa çeşitli işkencelerle başları bedenlerinden ayrılıp cesetleri ağaçtan kafesler içerisinde kale kapılarına astılar. İkinci defada beni elli altı kişi ile beraber sorguya çekip, ben ve beş kimse zincirlere vurulu olduğu halde çarşı ve pazarda dolaştırılıp

⁴⁴ Gömeç, s. 153.

⁴⁵ Mehmet Alpaslan Eşki, "Türk Milliyetçiliğinin Oluşum Sürecinde Osmanlı Dışı Unsurların Etkisi; Rusya Örneği", Cilt:6, Sayı: 12, **Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Aralık 2016, ss. 16-37.

tekrar zindana konulduk. Diğer elli bir kişi Şehit edildi. Üçüncü defada tekrar sorguya çekildik, ben idama mahkûm edilerek meydana çıkarıldım. Yanımda birkaç kişinin idamını müşahede etmişken Tso'dan gelen emir üzerine arkadaşlarımla zindana hapsedildim. Dördüncü defa tekrar idam yerine getirilmiş iken Çinlilere sığınmış olan vali Niyazı Bey'in istirhamı ile affolunduk. Beşinci defada tekrar canlarımızdan ümit keserek idam meydanına getirilmişken bütün ahalinin istirhamına binaen af ve fakat dokuz ay zindanda hapsolunduktan sonra çıkartılıp muhafaza altında hududa kadar gönderilmeğe karar verildi. Üç arkadaşımın beraber Hind'e tabi Ladak şehrine bir ay sonra vasil olduk".⁴⁶

Osmanlı Devleti Rusya ile problem yaşadığı için Seyyid Efendi'ye İngiltere'nin desteğini sağlaması için İngiltere'ye gitmesi gerektiği ve Rusya'yla da ilişkilerini iyileştirmesi gerektiğini söylemiştir. İngiltere ise Seyyid Efendi'ye Çin'le olan ilişkilerini sıkıntıya sokmamak için herhangi bir destekte bulunamayacağını söylemiştir. Yakup Han İstanbul'dan gelen İsmail Hakkı, Yusuf Cemil, Yusuf Zeki isimli subaylarla Toksun'da bir araya gelerek yola tek başlarına devam etme kararı almışlardır.⁴⁷ Bu olaylar sırasında Yakup Han'ın zehirlenerek öldürülmesi, Yakup Han'ın oğulları arasında anlaşmazlıklar çıkmasına yol açmış, bu durum her zaman ki Çin'in parçalama ve entrika politikasıyla Türkleri zayıflatmış ve Çin ülkeyi kolayca işgal etmiştir.⁴⁸ Bu olaylardan sonra Doğu Türkistan ikinci kez Çin istilasına uğramıştır. Yakup Bey'in birliklerinin başarısız olmasında Osmanlı subaylarına karşı duyduğu güvensizlik, Osmanlı'nın kendisine komplo kurduğunu düşünmesi etkili olmuştur. Yakup Han Osmanlı Devleti'nin görüşlerine göre hareket etmeyerek Çin'le anlaşmaya çalışmış ancak başarılı olamamıştır. Yakup Han var olan durumun şartları altında halkının varlığını devam ettirmeye çalışmıştır.

1860 yılından itibaren İli şehri Çin askeri valisi tarafından yönetilmektedir. Doğu Türkistan bölgesinde Kuzey ve Güney geçişini sağlayan Muzart Geçişinin bulunduğu İli şehri stratejik açıdan önemliydi. Rusya'nın Orta Asya'da yayılmasını sağlayacak olan ilk etap burasıydı. Rusya, Yakup Han'ın İngiltere'den destek almasından endişe ettiği için Yakup Beyin devletini yıkmak için Çinlilerle anlaşmıştır.

---

⁴⁶ İlkul, s. 39.

⁴⁷ Adıbelli, s. 49.

⁴⁸ Gömeç, ss.101-103.

Mehmet Yakup Han zehirlenerek öldürülünce Zo Zung Tang'ın komutasındaki kalabalık Çin ordusu ülkeyi ikinci defa işgal etmişlerdir.⁴⁹

Rusya 1871 yılında İli Vadisini işgal etmiş arkasından Çin'le St. Petersburg anlaşması yaparak bölgeyi Çin valisine bırakmıştır. 1872 yılında Rusya Yakup Bey hükümetiyle ticaret anlaşması imzalamıştır. Bu anlaşmayla Doğu Türkistan Müslümanlarının bağımsızlığı tanınmış olurken Rusya ticari imtiyazlar kazanmıştır. Bunun üzerine İngiltere harekete geçmiş ve Yakup Bey hükümetiyle ticari anlaşma imzalanmıştır. Rusya'nın bölgede yerleşmesini istemeyen Çin Rusya'ya yüksek ücretler ödemeyi kabul etmiş ve 1879 yılında Livadia Anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma sonucunda Rusya Doğu Türkistan ve Çin'de konsolosluk açma, Rus mallarını gümrüksüz olarak Doğu Türkistan ve Moğolistan'da satılması ve Tekes Vadisini almayı başarmıştı. Bu anlaşmayı Çin Sarayı kabul edilemez bularak anlaşmayı kabul eden kişinin öldürülmesine karar vermiş ancak İngiltere, Rusya ve birçok Batı Devletleri buna karşı çıkmışlar ve yeniden görüşme yapılması için Çin'e baskı yapmışlardır. Rusya'nın anlaşma kararlarını yeniden gözden geçirmesi sağlanmış ve St. Petersburg anlaşmasıyla Rusya Terkes Vadisinden çıkarılmış ticari ayrıcalıkları da azaltılmıştır. Yapılan bu anlaşma ile Rusya'nın Orta Asya'da yayılmasını bu dönemde engellenmiş oluyordu. İşgal kuvvetleri komutanı imparatoru Doğu Türkistan'a "Şinciang" adı verilmesini tavsiye etmiş ve bu istek kabul edilmiştir. "Şinciang" ismi Uygur Türkçesine "Şincan", Türkiye Türkçesine "Sincan" şeklinde geçmiştir. 1911 yılında Mançur Hanedanı devriliş Çin Cumhuriyeti ilan edilmiştir. 1911 yılından sonra Doğu Türkistan görünüşte Çin merkezi hükümetine bağlı ancak fiilen bağımsız olarak Çinli komutanlar tarafından yönetildi.⁵⁰

1911 yılında Çin'de ilan edilen cumhuriyet Doğu Türkistan halklarına hiçbir fayda getirmediği gibi, Çin esareti ve baskısı da artan bir hızla devam etti.⁵¹ Bağımsız Çinli Generaller Devri 1911-1933 yılları arasında yaşanmıştır ve bu dönemin en belirgin özelliği, uygulanan işkence yöntemleridir. Bu dönemde milliyetçilik akımları güçlenmeye başlamış ve Osmanlı devletinden aydınların da bulunduğu milliyetçilik akımları bölge de etkisini göstermiştir. Ahmet Kemal, İttihat ve Terakki'nin ileri

---

⁴⁹ Gömeç, s. 151.

⁵⁰ Doğu Türkistan Tarihinin Özeti ve Çin İşgali, <https://www.mepanews.com/dogu-turkistan-tarihinin-ozeti-ve-cin-issgali-8917h.htm> (30.07.2019).

⁵¹ Yalçın, s. 15.

gelenlerinden Talat Bey tarafından tam bu sıralarda, yani 1914 yılında Kaşgar'a gönderilmiştir. 1914 yılının sonuna doğru Teşkilat-ı Mahsusa'nın ajanları Kırgızlar arasına ve Doğu Türkistan'a ulaşmıştır. Mes'ud Sabri Bey, Doğu Türkistan'da yeni Türkçülük fikrini ortaya atan ilk şahsiyettir. Geçen asrın ikinci çeyreğinde, Çin'in o zaman ki başkenti Nankin şehrinde, İsa Alptekin, Çin'i Türkistan Avazı Dergisini yayınlamakla milliyetçilik propagandasını başlatmış oluyordu. Doğu Türkistan'da milliyetçilik gün geçtikçe güçleniyordu. Yedi şehir hanlığının yıkılmasından sonra Doğu Türkistan halkı 60 yıl Çin istilacılarının esaret ve zulmüne maruz kalmıştır.⁵²

2.1.2.DOĞU TÜRKİSTAN'IN BİRLEŞTİRİLMESİ (1870)

Doğu Türkistan'ın siyasi durumu büyük ölçüde 19.yüzyılın ikinci yarısında şekillenmiştir. Rusya Doğu Türkistan'da 1863 yılında Rus kuvvetlerinin yapmış oldukları işgali "vahşi Türkistan halklarına medeniyet götürmek ve baskınları önlemek üzere yapılan hareket" olarak dünya kamuoyuna belirtmişlerdir.⁵³

Çarlık Rusya'sının Türkistan'daki ana hedefini İbrahim Yarkın; "*Türkistan'ı sömürge olarak istismar ve Rusya'nın iktisadi menfaatlerine amade kılmak, yani bu ülkeyi Rus sanayine ucuz hammadde kaynağı ve endüstri mamullerine de bir pazaryeri olarak sömürmek*" şeklinde ifade etmişlerdir.⁵⁴

Hokand, Taşkent ve Ak Mescid'in savunması sırasında, Pişkentli Yakup Bey'in kahramanlığı Emir'in dikkatini çekmiştir. 1864 yılında Kaşgar'da iktidarı elinde bulunduran Kırgız Başkanı Sadık Beg'in bulunduğu heyet, Hokand'a müracaat edip eski Hocaların sülalesinden kişileri Kaşgar'a gönderip burada mücadele halinde bulunan hiziplerin arasını bulmalarını ve bölgeye barış getirmelerini istemiştir. Hokand'daki Hocalar Hanedanı Çin istilasını sırasında bölgeye yerleşenlerdir. Bu dönem bile halkın şikâyetçi olduğu bir dönem olmamıştır. Kaşgar devletinden önceki son Hocalar hâkimiyeti 1826-1840 yılları arasında döneminde Hokand Hanı Muhammed Ali'nin dönemi olmuştur. Bölgede 40 yıl hâkimiyet kuran Cihangir Han'ın tek oğlu olan Buzurg Han ile askeri komutan olarak Yakup Bey'i bölgeye asker olarak göndermiş ve Yakup Bey Kaşgar iktidarını Çinlileri püskürterek bölgeyi ele

---

⁵² Alptekin, ss. 143-158.

⁵³ Alaaddin Yalçınkaya, "Sömürgecilik- Panislamizm Işığında Türkistan", www.academia.edu/7569923/Sömürgecilik_Panislamizm_Işığında_Turkistan_1856_Turkestan_from_the_aspect_of_Colonialism_and_Panislamism_1856, s. 60, (05.08.2019).

⁵⁴ İbrahim Yarkın, "Rus İdaresi Altında Türkistan ve Değişen Görüşler", **Türk Kültürü Dergisi**, Sayı: 24, Ankara, 1964, s. 91.

geçirmiştir. Taşkent'in Rusların eline geçmesiyle Hokand kuvvetleri de Yakup Bey'e katılmış ve dağılık halde bulunan Türkleri bir araya getirmeyi başarmıştır. Doğu Türkistan 1863 yılına kadar 42 kez isyan etmiş ve 1863 yılında Kaşgar Hanlığı kurulmuştur. Yakup Bey Türkistan'daki hocaların 500 yıllık soy ve nüfusuna son vermiştir. 1870 yılında Turfan ve Urumçi'yi ele geçirmiş ve Doğu Türkistan'ı birleştirmiştir. Rusların Batı Türkistan'ı istilasını sırasında ortaya çıkan Yakup Bey Devleti İngilizler tarafından da desteklenmiştir. İngilizler bu devleti hem Rusya'ya, hem de Çin'e karşı bir tampon bölge olarak kullanmayı düşünmüşlerdir.⁵⁵

2.1.3.OSMANLI DEVLETİ'NİN DOĞU TÜRKİSTAN'A DESTEĞİ

1878 yılında Berlin Antlaşmasından sonra Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü garanti altında tutma politikasından vazgeçince Osmanlı Devleti dış politikasında da değişiklikler yaşanmıştır. Almanya'nın yeni bir güç olarak dünya siyasetinde ortaya çıkması dengelerin değişmesinde etkili olmuş Osmanlı Devleti de bundan yararlanma yoluna gitmiştir. II. Abdülhamit yeni bir siyasi anlayışa yönelmiştir. Osmanlı Devleti'nin bu noktada Müslümanlar bir arada olması gerektiğinden hareketle İslam Birliği siyaseti izlemeye başlamıştır. Hilafeti tüm dünya Müslümanları bir arada tutacak bir sıfat olarak görmüştür. Osmanlı Devleti'nin Çin siyasetinde de bu politika etkili olmuştur. Çin'deki Müslümanların hutbelerde Sultan Abdülhamit'e bağlı olduklarını söylemesi ve Osmanlının Çin'le ilgilenmesi İngiltere'yi rahatsız etmiş; Çin'deki basın aracılığıyla kamuoyu oluşturmaya çalışmıştır.⁵⁶

North China News Gazetesi 25 Haziran 1901 günü yayınlamış oldukları makalelerinde II. Abdülhamit'in Çin'deki etkisini yalanlayarak Osmanlının tanınmadığını yazmışlardır. İngiltere Çin'deki Müslümanları İngiliz Kralına bağlamaya çalışmışlardır. Fransız Basını da Fransa'nın İngiltere'ye olan muhalif politikasından dolayı II. Abdülhamit'i destekleyen yayınları öne çıkarmıştır. Fransız Çin Gazetesi L'Echo Chine Gazetesi II. Abdülhamit politikasını destekleyerek Müslüman düşünür Maverdi'nin "Ahkamü's Sultaniye" kitabında Çin Müslümanlarına yaptıkları uyarıyı gazetelerinde şu şekilde yer vermişlerdir;

⁵⁵ Kutay Karaca, "Türkiye-Çin Halk Cumhuriyeti İlişkilerinde Doğu Türkistan Sorunu", **Akademik Bakış Dergisi**, Cilt:1, Sayı:1 Kış 2007; s. 221.

⁵⁶ İhsan Süreyya Sırma, **II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti**, Beyan Yayınları İstanbul, 2000, s. 153.

“ ...Irkı ve vatani ne olursa olsun, her Müslüman düşüncesinde ve hareketinde Müslüman reislerine, yani her şeyden evvel Halife'ye itaat etmek mecburiyetindedir. Kim bu itaatten sarf-ı nazar ederse, hareketleriyle kanuna karşı kusur ettiğiinden günahkâr; şayet bu itaati düşünce ve hareketleriyle reddederse küfre girmiş olur. Böylece o kimse artık Peygamber ümmetinden sayılmayacak ve o kimse hala Çin İmparatoruna veya İngiliz Kralı'na saygılı bir tebaa olduğunu öğrenerek ilan ediyorsa o artık Müslümanlığına son vermiştir. Bu şekilde müminlerin cemaatinden ayrılmadan evvel, belki akıllıca büyük mutasavvıf Mevlana'nın şu sözünü belirtmek faydalı olur:

*Kurtla köpeğin ruhları birbirinden ayırır
Ancak Allah yolundakilerin ruhları birdir”⁵⁷*

Çinliler baskıya başlayınca isyanlar birbirini kovalamış, 1822 yılında Cihangir Han, 1845 yılında Mehmet Emin Han, 1862-63 yıllarında Mehmet Yakup Bey bağımsız hükümetler kurmuşlardır. En uzun süreli hükümet Yakup Bey'in hükümeti olmuştur. 1865 yılında kurulup 1876 yılında kadar yaşamış ve Abdülaziz'e tabi olmuştur. Devlet, İngiltere ve Rusya tarafından da tanınmıştır. Abdülaziz bir miktar askeri personel ve silah yardımında bulunmuş, hutbeler padişahın adına okunmuş, sikkeler de onun adına basılmıştır. Osmanlı Devleti, 1873 yılında yazından itibaren Türkistan siyasetinde daha aktif olmaya başlamış ve Yakup Han'a yakın ilgi göstermiştir. Osmanlı Devletinin diğer hanlıklara göre daha fazla Kaşgar'a alaka göstermiştir. Bu durumun sebepleri ise şu şekildedir;

1- Rusların Hindistan'a yayılmasını istemeyen İngilizlerin Yakup Han devletinin kuvvetlenmesi için Osmanlı Devletine telkinde bulunmuştur. İngilizler, Doğu Türkistan-Afganistan-Türkmenistan halkasını meydana getirerek Hindistan ile Ruslar arasında bir engel oluşturmak istemişlerdir. Rus baskısından tedirgin olan Osmanlı İngiliz dostluğunu sağlamaya çalışmıştır.

2- Türkistan Hanlıklarına yardım etmek istemesi.

3- Türkistan Hanlıkları kendi aralarında anlaşamadıkları için İstanbul'un onlara olan güvenlerini kaybetmişler ancak Yakup Han'ın şahsiyeti ve yardım talebinin Rusya olan ilişkilerde önemli bir zamana denk gelmesi etkili olmuştur.⁵⁸

1864-1870 yılları arasında Doğu Türkistan'ın birlik beraberliğini sağlayan ve Rus tehditlerine karşı başarılı olan Yakup Han İngiltere ile işbirliği yapmak istemiş

⁵⁷ Sırma, s. 153.

⁵⁸ Saray, ss. 29-102.

ancak Londra Hükümeti işbirliğinden kaçınmıştı. Bu durumdan bir sonuç çıkmayacağını düşünen İslam'ın halifesi ve Osmanlı Devletinin padişahı Sultan Abdülaziz Han'a yeğeni ve iyi bir diplomat olan Seyyid Yakup Han Töre'yi İstanbul'a göndererek yardım isteğinde bulunmuştur. Hoca Töre Kaşgar Devletinin içinde bulunduğu durumu net ve etkili bir şekilde anlatmış ve ülkesi için silah ve personel yardımı almayı başarmıştır. Bu Osmanlı ve Türkistan devletleri için ilk olmuştur. Osmanlı Devletinin himayesini isteyen Yakup Han'ın müracaatları kabul edilmiştir. Sadaretin direktifiyle Kaşgar elçisinin istekleri Tophane Müşiri Ali Said Paşa ve Umum Fabrikalar Nazırı Seyyid Paşa tarafından yerine getirilmiştir. 1000 adet eski ve 200 adet yeni yapı tüfek ve kapsül 6 adet Krupp topu ve barut imal vasıtalarıyla, ustaları gönderilmiştir. Bununla birlikte Kaşgar ordusunu eğitmek için, Enderunlu Murad Efendi'nin başkanlığında, istihkâm subayı Ali Kazım Bey, süvari zabıt Çerkez Yusuf Bey ve topçu zabiti İsmail Hakkı Bey, dört muvazzaf, dörtte emekli subay Hindistan üzerinden Kaşgar'a varmıştır.⁵⁹

Yakup Han'a verilmek üzere bazı hediyelerle “Birinci rütbeden murassa nişanı Osmanî” ve “ Seyf ve Âlem” gönderilmesi kararlaştırılmıştır. “Name-i Hümayun” Yakup Han'a yazılmıştır. Heyet, Süveyş üzerinden Hindistan, Bombay şehrine ulaşmış ancak İngilizler Türklerin kalabalığından endişelenmiş ve yolculuk zorlu geçmiştir. Heyet Yakup Han tarafından Kaşgar'da 100 pare top atışıyla karşılanmış, Yakup Han emrindeki memleketlerde hutbeleri Sultan Abdülaziz adına okutmuş ve sikkeleri onun adına bastırmaya başlamışlardır. Yakup Han' a Osmanlı Devleti tarafından “Emirlik” unvanı verilmiş ve törende İngiliz heyeti de bulunmuştur.⁶⁰ Kaşgar Emiri Yakup Han Osmanlı Devleti yardımına teşekkür için 7 Nisan 1875 günü gönderdiği teşekkür mektubunda;

“...Lütfedip halifemizin göndermiş bulunduğu “ Name-i Hümayun”, 4 zabıt, 1 murassa kılıç, birinci rütbede murassa bir “Nişan-ı Osmanî “ bütün edevatıyla beraber 6 top, 1000 adet eski ve 200 adet yeni yapı tüfenk buraya ulaştı. Bunların gelmiş olması halka büyük sevinç yaratmıştır. Hatta bunların gelişi halka 100 pare top atılarak müjdelenmiştir. Ben de ömrüm oldukça hilafet penahilerine duacıyım.

⁵⁹ Mustafa Armağan, **Abdülhamid'in Kurtlarla Dansı**, Ufuk Kitap Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 149-150.

⁶⁰ Nuri Yavuz, , “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Kaşgar Emirliği ile Osmanlı Devleti Arasındaki İlişkiler ve Ali Kazım İbrahim Efendi'nin Layihası”. **Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Cilt: 23, Sayı: 2, Ankara, 2003, ss. 41-60.

Vereceğiniz her emri yerine getirmek için hazırım. Büyük ihsanlarınız bütün Orta Asya İslam alemine yeni bir hayat vermiştir. Şimdi bütün Müslümanlar yüzlerini sizlere çevirmiş bulunmaktadır. Herkes zat-ı âlilerine tebaiyet arzusu ile doludur. Ümit ederim ki kısa zamanda bütün Orta Asya Darülhilafe ile bağlantı kurarlar ve bu suretle dünya ve din işlerinin en yüksek ve en temiz vazifesi olan İslam Birliği ortaya çıkmış olur. Şu anda aciz bendeleri Devlet-i Âliyye'nin sancağını açmış, hutbeyi ve sikkeyi namınıza ortaya koymuş vaziyette size karşı vacip olan borcumu yerine getirmeye çalışıyorum. Askerin eğitilmesi ve yetiştirilmesi hususunda bütün gayreti sarf etmekteyim. İnşallah yakında büyük bir terakki görülecektir...”⁶¹. Kendisini Halifeye bağlı bir Emir olarak ilan eden Yakup Han İstanbul'dan gelen subayların da yardımıyla ordusunu eğitmeye başlamıştır.

Emir'in Rusya ve İngiliz emperyalist devletlerine karşı izlediği denge siyasetiyle birlikte Osmanlı devletinden aldığı destek Türkistan'ın dünya siyasetinde duyulmasında etkili olmuştur. Bu arada Yakup Han'da ülkesini güçlendirmek için içte birlik beraberliği sağlamaya çalışmıştır. Sık sık yönetimin değişmesini engellemeye yönelik olarak da Osmanlıdan emirliğin ölene kadar kendisinde kalmasını ve ölünce de yerine oğlunun geçmesini istemişlerdir. Osmanlı Devleti'nin Emir Yakup'a vermiş oldukları cevapta ise;

“ 1.Kaşgar'da hutbe Halife adına kesintisiz olarak okutulacak

2.Para Halife adına basılacak

3.Osmanlı sancağı, herhangi bir şekil değişikliği yapılmadan orada da dalgalanacak” şartlarını ileri sürülmüştür. Kaşgar Devletinden komşularıyla iyi geçinmesi ve sulhu sağlaması hatırlatılmıştır. Bu istekler Osmanlı Devleti'nin Türkistan siyasetini ne denli sıkı tuttuğunu göstermektedir. Osmanlı Türkistan halkına yardım etmekten çok farklı bir amaçla bölgede siyasi varlığını göstermiştir. Sancak üzerinde hiçbir değişikliğe izin verilmemesi, Yakup Han'ın bağımsızlığına izin verilmeyeceğini göstermektedir. Türkistan'da siyasi gücünü göstermek isteyen Osmanlı hutbelerin kendi adına kesintisiz okunmasını istemiştir.

Osmanlı Devleti Çin'de istihbarat faaliyetlerinde bulunmuştur. Hasan Enver Paşa'nın misyonu sayesinde Osmanlı Devleti durumdan haberdar olmuş ve Muhammed Ali Bey'i Çin'e gitmesi için görevlendirmişlerdir. . Sünnilerin Osmanlı'ya

---

⁶¹ Saray, s. 170.

bağlanması daha kolay olduğu için Osmanlı Devleti Çin’de Sünniliği yaygınlaştırmak amacıyla bölgeye âlimler göndermiştir. Bu sebeple 1908’de Pekin’de Hamidiye Medresesi kurulmuştur.⁶²

II. Abdülhamit döneminde, Çin-Türk ilişkileri şüphesiz Sultan Abdülaziz döneminden farklıydı. Abdülaziz döneminde askeri ve politik yardım yapılırken Abdülhamit dönemindeyse halifelik makamından yararlanarak İslam birliği politikasını uygulamaya çalışmıştır.

2.2. 1931- 1944 YILLARI ARASINDA DOĞU TÜRKİSTAN MESELESİ

2.2.1. HOCA NİYAZ HACI İSYANI (1931)

18. ortalarında Doğu Türkistan’da vuku bulan iç kargaşalıklar Çin istilasına sebep olmuştur. Fakat Çin’e nispetle bir avuç denebilecek sayıda olan 8 milyon Türk, hürriyet mücadelesine hiçbir zaman ara vermemiştir. Yedisinden yetmişine kadar pasif mukavemete alışmış olan bu Türkler yalnız pasif mukavemete kalmamış, iki asır içerisinde 52 defa büyük silahlı ayaklanmalarda bulunmuştur, defalarca istiklallerini almışlardır.⁶³ 1931 ile 1934 yılları arasında vuku bulan milli savaşlar neticesinde ilan edilen müstakil Doğu Türkistan Cumhuriyeti ise Çin Kuvveti ile değil Çiang Kay Şek ile Stalin arasında varılan bir anlaşmaya dayanan Rus askerleri müdahalesi ile yıkılmıştır.⁶⁴ Kay Şek, Doğu Türkistan’ı müstakil bir devlet olarak görmektense bu memleketi, Rus boyunduruğuna vermeyi tercih etmiştir. 1944’te Doğu Türkistan’ın kuzey kesiminde vuku bulan ayaklanmaya karşı Çiang Kay Şek’ in ilk tedbiri katliama emir vermek olmuştur. Fakat Çiang Kay Şek’in kuvvetleri Doğu Türkistanlıları katliam edecekleri yerde kendileri son derece ağır hezimete uğramışlardır. Bu defa yine Stalin, Çiang Kay Şek’in imdadına yetişmiştir. Sovyet Rusya, Çin hükümeti ile Doğu Türkistan inkılapçıları arasında vasıtacılık rolü oynamak suretiyle bir barış imzalattırarak bu memleketin bağımsızlığını engellemiştir.⁶⁵

İlk büyük isyan 1931 yılında Kumul ’da bir Çinlinin Müslüman bir kızla evlenmek istemesinden başlamıştır. 4 Nisan 1931 günü Doğu Türkistan’da Kumul Ayaklanması çıkmış, 12 Kasım 1933 günü Kumul ayaklanmasının liderleri Hoca Niyaz, Yolbars Han ve Mehmet Emin Buğra isyan etmişler ve 1933 yılında isyanın

---

⁶² Aykurt, s. 43.

⁶³ Buğra, s. 8.

⁶⁴ Buğra ,s. 8.

⁶⁵ Buğra, s. 9.

bütün yurda yayılması sonucu 12 Kasım 1933 günü Başkenti Kaşgar olan Şarki Türkistan İslam Cumhuriyeti ilan edilmiştir. Hükümet memleketin üçte ikisinden fazlasını kontrol etmiştir. Cumhurbaşkanı Hoca Niyaz Hacı, Başbakan Sabit Damolla olmuştur. Fakat Ruslar Urumçi hükümetinin silahla donatıp Çinlilerle birlikte 1934'te cumhuriyeti ortadan kaldırmışlardır.⁶⁵

Sovyet Rusya kendi emellerinin gerçekleşmesi için Kumul isyanını fırsat olarak görmüş ve Doğu Türkistan'ı Dış Moğolistan gibi kukla haline sokmak için Cansin Dorga Başkanlığında yedi kişilik bir heyet göndererek işbirliği teklifinde bulunmuştur. Rusya Kumul isyancılarından olumsuz cevap alınca Milli Mücadeleyi engellemeye yönelik faaliyetlere giriş ve Doğu Türkistan'ın Çinli Çing Şu Rin isimli Genel Valiyle 1931 yılında gizli bir anlaşma imzalayarak Çin'e asker sevk etmeye başlamışlardır.⁶⁶ 1933'de Nisan ayında ihtilal kuvvetleri Urumçi'ye kadar gelmiş ve vali şehri terk etmiş ve yeni vali göreve gelmiştir. Çinli Vali Şing Si Şey'le Uygurlu Hoca Niyaz anlaşmaya varmış ve Güney kısmın Hoca Niyaz'ın Kuzey kısmın ise Şing Si Şey'in idaresinde olacağına karar verilmiştir. Sovyet Birliği'nin Başkonsolosu anlaşmanın şahitliğini yapmışlardır. Bu anlaşmanın sonucu olarak 12 Kasım 1933 gününden itibaren Müstakil Şarki Türkistan Cumhuriyeti kurulmuş ve kurulan yeni devlet İngilizler tarafından Rusya'ya karşı desteklenmiştir.

2.2.2.TÜRKİYE DIŞ İŞLERİ BAŞKANLIĞININ İSYANLA İLGİLİ TEZKERESİ

Şarki Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin liderleri kurdukları devletin tanınması için Türkiye'ye başvurmuşlar, Türk Basını ise bu olayı sevinçle karşılayıp Doğu Türkistanlıların kardeşleri olduklarını dile getirmişlerdir. Doğu Türkistan ise; "*yeni bağımsızlığına kavuşmuş Doğu Türkistan'ın mavi bayrağından sevgili Türkiye'nin al bayrağına selam olsun*" diyerek Türkiye'deki soydaşlarına memnuniyetlerini belirtmişlerdir. Doğu Türkistan'ın Türkiye'ye gönderdikleri bu mesaj Anadolu Ajansı tarafından yayınlanmıştır. Türkiye'nin Dış İşleri Bakanı olan Tefik Rüşü Aras Türkiye'nin Doğu Türkistan'a ekonomik yardım göndermemesini, Sovyetler Birliğine komşu olan devletlerin Rusya'yla ilişkilerini iyi tutmaları gerektiği belirterek açıklamaya çalışmıştır.⁶⁷

---

⁶⁵ Buğra, ss. 40-41.

⁶⁶ Kadiri Polat, **Baturlar (Ülke Tarihi) Doğu Türkistan Milli Mücadele Tarihi 1930-1949**, Berikan Yayınları, Ankara, 2009, s. 175.

⁶⁷ Andrew D. W. Forbes, **Doğu Türkistan Harb Beyleri**, Bayrak Yayıncılık, İstanbul, 1991, s. 203.

Doğu Türkistan hakkında; Türkiye'nin Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras tarafından İçişleri Bakanlığına yazılan tezkere ekinde dönemin Sovyetler Birliği'nin Türkiye Büyükelçisi M. Suriç'in Doğu Türkistan konusundaki açıklamasında, Hoca Niyaz Hacı'nın Çin Devleti içerisinde bir muhtariyet istediği ve bu konuda Urumçi Valisiyle iş birliği yaptığı belirtmiştir.⁶⁸

Kurulan cumhuriyette Türkiyeli subaylar rol oynamışlardır. Kimileri bu subayların Atatürk tarafından gönderildiğini söylemişlerdir. Gerçekten de ortada hiçbir belge olmamasına rağmen Atatürk'ün cesaretini, şahsiyetini ve yaptığı işleri göz önünde bulundurarak böyle iddiaların ortaya çıktığı söylenebilir. Hatta Doğu Türkistan'ın bayrağının da Türkiye'den giden kişilerce tespit edildiği söylenmektedir ki Doğu Türkistan'ın bayrağının ay yıldızı, Türk bayrağının ay yıldızıyla aynı şekilde ve ölçüdedir. Üstelik mavi renk de Türklerce kutsal sayılan bir renktir. Türk bayrağındaki beyaz ve kırmızı renklerin zıtlığı Türk bayrağını estetik yönden güzelleştirdiği gibi, Doğu Türkistan'ın mavi renkli ve ay yıldızlı bayrağı da estetik yönden güzeldir.⁶⁹

Türkler arasında bir organizasyonun olmaması başka bölgelerden ayaklanmaya karşı yeterince yardım ulaşmasını engellese de 1933 yılında Turfan, Karaşahr, Aksu, Kuça ve Hoten'deki Türkler de ayaklanmaya katılmışlar ve Urumçi hariç bütün Doğu Türkistan kurtulmuştur. Kurtuluş sonrası "Milli İhtilal Komitesi" teşkil edilmiş ve "Şarki Türkistan Türk-İslam Cumhuriyeti" adı altında bağımsızlık ilan edilmiştir. "Sovyetler Birliği'nin Türkiye Büyükelçisi M. Suriç; bu dönemde Hoca Niyaz Hacı dışında hareket eden ikinci grubun başında Eski Hotan Emiri Sabitüddin Molla'nın bulunduğunu, bu grupta Enver Paşa'ya bağlı bulunanlardan Mustafa Ali Bey, Ahmet Şefik Bey ve Mahmut Nedim Beyin de yer aldığını ve bunların İngilizlerle ilişki içinde olduklarını belirtmişlerdir. Söz konusu grubun Panislamist ve kısmen Panturanist şekilde yapılandığı ve teokratik bir yönetim tesis etmeyi amaçladığını ifade etmişlerdir. Kurulan cumhuriyetin İstiklal Mahkemesi Başkanı Abdülbaki oğlu Şeyh Sabit mali ve iktisadi anlamda örnek olması ve yol göstermesi maksadıyla Mısır Mebuslar Meclisi üyesi ve Genç Müslümanlar Cemiyeti Başkanı Dr. Abdülhamit Sait

---

⁶⁸ Karaca, s. 223.

⁶⁹ İlkul, s. 40.

Beye bir mektup göndermişlerdir.⁷⁰ Sovyetler Birliği'nin Türkiye Büyükelçisi M. Suriç, bu grubun İngilizlere alet olarak Sovyet Rusya'ya karşı Doğuda tampon bir devlet amaçladığını ve bu faaliyetin Türkiye'de vuku bulan Şeyh Sait isyanıyla benzerlik gösterdiğini belirtmektedir.⁷¹

2.2.3.ŞARKİ TÜRKİSTAN İSLAM CUMHURİYETİ (1933)

1931 yılında Kumul inkılabı ortaya çıkmış ve Bu inkılap Doğu Türkistan tarihinde genel bir inkılap olup Doğu Türkistan'a yayılmıştır. Kaşgar'da, 1933 yılında Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti kuruldu. Sovyet Rusya kendi emellerinin gerçekleşmesi için Kumul isyanını fırsat olarak görmüş ve Doğu Türkistan'ı Dış Moğolistan gibi kukla haline sokmak için ve Cansin Dorga Başkanlığında yedi kişilik bir heyet göndererek işbirliği teklifinde bulunmuştur. Kumul isyancılarından olumsuz cevap alınca Milli Mücadeleyi engellemeye yönelik faaliyetlere girişmişlerdir. Ruslarla Doğu Türkistan'ın Çinli Genel valilerinden biri olan Çing Şu Rin isimli valisiyle 1931 yılında gizli bir anlaşma imzalayarak Ruslar Çin'e asker sevk etmeye başlamıştır.⁷²

1933- 1934 yıllarında Japonya kendi menfaatleri noktasında Osmanlı hanedanından prensle görüşerek Doğu Türkistan'da II. Abdulhamit'in torunu Abdülkerim Efendi ile hilafet için görüşmelerde bulunmuşlardır. Japonya Osmanlı İmparatorluğu üzerinden Çin ve Sovyetlere karşı bölgede nüfuzunu arttırmayı amaçlamıştır. Ancak bu görüşmelerden herhangi bir sonuç alınmamıştır.⁷³

1933 yılının Nisan ayında ihtilal kuvvetlerinin baskıları sonucunda 12 Kasım 1933 günü Müstakil Şarki Türkistan Cumhuriyeti kurulmuş olup ve yeni kurulan cumhuriyetin ilk kabinesi şu şekilde belirlenmiştir;⁷⁴

Cumhurbaşkanı: Hoca Niyaz Hacı

Erkan-ı Harbiye Reisi: Sabit Damolla Abdülbaki

Dâhiliye Vekili: General Mahmut Muhuti

Hariciye Vekili: Kasım Can

Maarif Vekili: Abdülkerim Han Mahdum

Evkaf Vekili: Şemseddin Turdi

⁷⁰ BCA. , 03010, Kutu No: 258, Dosya No: 735, Sıra No:5; BCA. , Kutu No: 258, Dosya No: 735, Sıra No:6.

⁷¹ Karaca, s. 224.

⁷² Hasan Bilgin, **Stratejik Açından Çin**, Usak Yayınları, Ankara, 2010, s. 99.

⁷³ Bilgi, s. 99.

⁷⁴ Şarki Türkistan, **Yaş Türkistan Dergisi**, Sayı: 51, Şubat 1934, ss. 5-6

Adliye Vekili: Zarif Kari

Ziraat ve Ticaret Vekili: Abdul Hüseyin

Maliye Vekili: Ali Ahun

Harbiye Vekili: Oraz Beg

Sıhhiye Vekili: Abdullah Han⁷⁵

2.2.4. TÜRKİYE’NİN DOĞU TÜRKİSTAN’I TANIMASI (1933)

Çin yönetimine karşı başlayan isyanlar sonunda 12 Kasım 1933 tarihinde Kaşgar’da "Şarki Türkistan İslam Cumhuriyeti" devleti kurulmuştur. 12 Kasım 1933’te kurulan Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti’nin kabine üyeleri tarafından ilk olarak Türkiye Cumhuriyetine müjdelemesinin birinci sebebi; Doğu Türkistan halkının ve hükümet üyelerinin binlerce kilometrelik mesafede olmasına rağmen bize ne yararı dokunacak kaygısı taşımadan Anadolu Türklüğüne olan sevgisi ve bir gönül köprüsü tesis etmek istemesidir. İkinci sebebi ise; dünyada Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinden itibaren devam edegelen bir Türk-İslam düşmanlığına karşı Türkiye Türkleri ile Doğu Türkistan Türklerinin dünya devletlerine yönelik bir birliktelik mesajı vermek istemeleridir.⁷⁶

Devletin kurumsallaşmasında Türkiye’den giden İzmirli Dr. Mustafa Kentli Ali Bey ve Harbiye’den Mahmud Nedim’in önemli bir etkisi olmuştur. 1933 Kasım ayında Kaşgar’a⁷⁷ gönderilmiş ve Doğu Türkistan İslam Cumhuriyetinin Başbakanı Sabit Damolla’yla Şarki Türkistan Cumhuriyeti için çalışmışlardır.⁷⁸ Doğu Türkistan Cumhuriyeti’ne Sovyetler Birliği’nden buraya gelen Selivaldican, Sullanbek, Belram ve Sofizade’yle de çalışmışlardır.⁷⁹

Doğu Türkistan’da kurulmuş olan bu yeni devletle ilgili haberler Türk basınında sevgiyle karşılanmış ve geniş yer almıştır. Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti’nin dönemin Ankara hükümetine gönderdiği bir mesajında “*Yeni bağımsızlığa kavuşmuş, Doğu Türkistan’ın mavi bayrağından sevgili Türkiye’nin al*

---

⁷⁵ Forbes, ss. 112-170.

⁷⁶ Osman Batur, “Doğu Türkistan’ın Yetiştirdiği Devlet Adamları”, **Kayseri Gündem Dergisi**, 2003, s.150.

⁷⁷ Forbes, s.202.

⁷⁸ Zeki Veleli Togan, **1929 - 1940 Seneleri Arasında Türkistan Vaziyeti**, Türkiye Basımevi, İstanbul, 1940, s. 24.

⁷⁹ Seyfettin Azizi. **Ömür Destanının Hatıralar 1**, Milletler Neşriyatı, Pekin, 1990, ss. 305-306.

bayrağına selam olsun" ifadesi kullanılmıştır.⁸⁰ Ancak Türkiye Sovyetler Birliği ile ilişkilerinden dolayı Doğu Türkistan'a bir yardımda bulunamamıştır.

Berlin'de yayın yapan Milli Yol Gazetesine açıklamalar yapan Mustafa Ali Bey, Doğu Türkistan'ın bütün ümidinin Gazi Türkiye'sinde olduğunu söylemiştir. Şehzade Cemal Efendi'nin Doğu Türkistan'a gitmesinin doğru olmayacağını ve bunun Türkiye için tartışmaya neden olacağını belirtmiştir. Türkiye'yi kendilerinin örnek olarak alması konusunda Mustafa Ali Bey; *"Cumhuriyetçilik şimdiki Türk Dünyası için bir idare sistemi meselesi değil, mefkure birliği, yol birliği meselesidir. Bugün Türkiye krallık usulünü kabul ve Gazi'yi hakan ilan ederse, zannederim ki Şarki Türkistan o gün Hoca Niyaz Hacı'yi padişah ilan eder... Bizim bu mesaimizin Türk Dünyası için zararı olduğunu dünyada bir tek adam, yani Gazi söylerse O'nu dinleriz. Türk Milleti ne kazandıysa bir kahramana itaat ederek kazanmıştır. Türkiye'yi kurtarmayı bilen Gazi, elbette bu işi bizden daha iyi bilir ve yolumuzdan çekiliriz."* demektedir.⁸¹

Türkiye Cumhuriyeti, dönemin koşullarından kaynaklanan hassas laikleşme faaliyetleri ve dış politikalarındaki gelişmelerden dolayı Doğu Türkistan'la ilgili politikalarında hassas davranmıştır. Bu kapsamda İçişlerine yazılan ve Başbakan'a bilgi verilen yazıda Türk Basının konuya yorumsuz yaklaşması ve yalnızca ajans haberlerini yayımlamasının sağlanması istenilmektedir. Mustafa Ali Bey kendi gruplarına karşı Türk Hükümetinin şüphe ile bakmasının kendisinin Serbest Cumhuriyet Fırkası mensubu olmasına bağlamakta, bunun yanında Türkiye'nin Doğu Türkistan konusunda tek kuvvet olduğunu ve Türkiye'nin kendilerine güvenmesi gerektiğini belirtmektedir. Doğu Türkistan'daki bağımsızlık hareketlerinin Batı Türkistan'a taşınmasından korkan Rusya, Çin'e yardım etmeye başlamıştır.

Doğu Türkistan coğrafyasın da Kaşgar'da kurulan bu cumhuriyetin ömrü çok olmadığı gibi Türk dünyasının Doğusunda ve Doğu Türkistan'da kurulan bu cumhuriyet Çin'i rahatsız ettiği gibi Sovyet Birliğini de ciddi bir şekilde rahatsız etmiştir. Sovyetler Birliğinin bundan ciddi şekilde rahatsızlık duymasının sebebi ise Doğu Türkmenistan'da kurulan bu cumhuriyetin o zamanki Stalin Rusya'sının uyduları olan Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Türkmenistan'daki Türk topluluklarının milli istiklal hareketlerine emsal teşkil eder endişesidir. Rusya ve

---

⁸⁰ Forbes, s.203.

⁸¹ BCA. , 03010, Kutu No. 258, Dosya No: 735, Sıra No:7.

kuklası olan Sheng Shih Sey Cumhurbaşkanı olan Hoca Niyaz Hacı aracığı ile kurulmuş olan bu yeni cumhuriyetin kısa bir süre zarfında hâkimiyetine son verilmiştir.⁸²

General Mahmud Muhiti, Doğu Türkistan'ın siyasi ve kültür merkezi Kaşgar' da üs kurmuş ve bu üs ile birlikte Kaşgar' da, Kutluk Şevki Başyazarlığında Yeni Hayat Gazetesi; Muhammed Emin Kari Hacı Sufizade Başmuharrirliğinde İstiklal Mecmuası, Aksu'da genç Hacı Yakup Anat Müdürlüğünde, Aksu Uçuri Gazetesi yayınlanarak güçlü bir milliyetçilik söylemi yürütülmüştür. Doğu Türkistan'ın Kuzeyi Tarbağatay' da, Bizim Tavuş Gazetesi çıkarılmıştır. Doğu Türkistan'ın 1930'lu yıllarındaki milliyetçilik hareketinin esasları bu vakitte sağlamca kurulmuştur.⁸³

İngiltere Asya'da Hindistan için örnek olacak bağımsız Türk İslam devletini desteklemiyordu. Çin ordusu 3 Kasım 1934 günü Mehmet Emin Buğra Bey'in ordusunu yenerek Doğu Türkistan hükümetini dağıtmışlardır. Milliyetçi çalışmalarını sürdüren İsa Yusuf Bey, 18 Eylül 1936 günü Çin Millet Meclisi'ne üye seçilmiştir. 1938 yılında ise Cemiyet-i Akvam 'ın Türk Kurumu tarafından, Japonya-Çin anlaşmazlığını çözmek üzere Çin'e gönderilen İsa Yusuf Bey, İslam ülkelerini ve Türkiye Cumhuriyeti'ni ziyaret etmişler ve Hindistan'da Muhammed Ali Cinnah ve Gandhi ile görüşmüşlerdir.⁸⁴

1936'da isyan tekrar Muhammet Muhiti liderliğinde çıkmış, ancak bu isyanlar Çin ve Sovyet kuvvetleri tarafından bastırılmıştır. Sovyetler Birliği Doğu Türkistan'a birlikler göndererek Başbakan'ı yakalayıp idam etmişler. Genelkurmay Başkanı suikasttan kurtularak Hindistan'a sığınmışlardır.⁸⁵

2.2.5. 1939 YILINDA İSA YUSUF ALPTEKİN'İN TÜRKİYE'DEKİ FAALİYETLERİ

Yusuf Alptekin, 1939 yılında Suudi Arabistan Kralı Abdülaziz bin Suud'u ziyaret etmiş ve oradan Mısır'a geçmişler, bu sırada yolda Türkiye Cumhuriyeti'nin Cidde konsolosuyla tanışmışlar ve ona Doğu Türkistan davasını Türkiye'deki yetkililere

---

⁸² Faruk Zapçı, "Çin Dışişlerinin Türkiye'ye Tehdidi", <http://www.hurriyet.com.tr/dunya/cin-disislerinin-turkiyeye-tehdidi-9635767>, (08.08.2019).

⁸³ Yalçın, s. 17.

⁸⁴ Yücel Tanay, "17. Ölüm Yılında İsa Yusuf Alptekin", <https://www.uyghurcongress.org/tr/17-olum-yilinda-isa-yusuf-alptekin/> (08.08.2019).

⁸⁵ Yelda Demirağ, "1755-1949 Yılları Arasında Doğu Türkistan", **Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 3, 2014, ss. 229-245.

anlatmak istediğini söylemişlerdir. 6 Mayıs 1939 günü İstanbul'a gelen İsa Yusuf Bey, Doğu Türkistan'dan Türkiye'ye göç eden hemşerileriyle ve Mahmut Şevket Esenal ile tanışmıştır. 16 Mayıs 1939 günü ise İsa Yusuf Bey Ankara'ya gelmiş ve burada Başbakan Dr. Refik Saydam, Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu, Prof. Dr. Fuat Köprülü, Hasan Ali Yücel, Prof. Dr. Abdülkadir İnan, Abdülhalik Renda, Osman Turan, Hamit Zübeyr, Emin Bilgiç, Alman Profesör Eberhard ve Cumhurbaşkanı İsmet İnönü görüşmüş ve bu görüşmelerinde yürüttüğü davasını anlatmışlardır. Dışişleri Bakanımız Şükrü Saraçoğlu ile özel bir görüşme yapmış Saraçoğlu kendisinin nasıl yardımcı olabileceğini sorması üzerine Alptekin Cumhurbaşkanımız olmak üzere hükümet yetkililerini görmek istediğini, okulları, fabrikaları, önemli çalışmalar gösteren yerleri gezmek istediğini belirtmişlerdir. Alptekin'in bu istekleri Saraçoğlu'nun yardımlarıyla gerçekleşerek görüşmek istediği Türk yetkililer ile görüşmeler yapmış ve Türkiye'de istediği kurumları ve tesislere gitme imkânı bulmuştur. Ayrıca Alptekin Türkiye'nin o dönemdeki Cumhurbaşkanı İsmet İnönü tarafından da kabul edilmiştir. Alptekin Ankara'da bulunduğu süreç içinde görüşmelerini tamamlayarak 8 Eylül 1939 günü İstanbul'a dönmüş ve İstanbul'dan ayrılarak Beyrut'a ve Suriye'ye gitmişler ve buralarda önemli siyasi yetkililer ile görüşmüşlerdir.

Alptekin Türkiye'de bulunduğu süre zarfında Türk yetkililer ile yaptığı görüşmeler sırasında Türkiye'nin bir kalkınma çabası içinde olduğu ve Dışişleri Bakanlığı'nın Doğu Türkistan konusunda çekingen tavır takınmasından dolayı beklediği ilgiyi görememiştir.⁸⁶

2.3. 1944- 1960 YILLARI ARASINDA DOĞU TÜRKİSTAN

2.3.1. ŞARKİ TÜRKİSTAN CUMHURİYETİ (1944)

Doğu Türkistan mücadelesinin liderlerinden olan Muhammed Emin Buğra, iyi bir dini eğitim alarak müderrislik yapmış ve Hoten'de teşkilatlanmada bulunarak Yarkent ve Hoten'in bağımsızlığını sağlamıştır. Ancak Buğra'nın bu başarısına rağmen Çin'in Sovyetlerle kurduğu iş birliğinden sonra bölgedeki tüm isyanlar

---

⁸⁶ Yücel Tanay, "Doğu Türkistan'ın Efsanevi Lideri İsa Yusuf Alptekin'in Çileli Yaşamı", <https://www.uyghurcongress.org/tr/dogu-turkistanin-efsanevi-lideri-isa-yusuf-alptekin-in-cileli-yasami/> (15.07.2019).

bastırılmıştır. Çin ve Sovyetler'in işbirliğinin ardından Mehmed Emin Buğra, önce Hindistan arkasından Afganistan'da Kabil'e gitmiş ve orada yaşamaya başlamıştır. Burada yaşadığı dönemde ise "Doğu Türkistan Tarihi" eserini yazmışlardır. 1943 yılında Çin'e gelerek, Mes'ud ve İsa Beylerle birlikte Doğu Türkistan mücadelesini başlatmıştır. Birinci Cumhuriyetten 10 yıl sonra, 8 Ekim 1944'de Gulca'nın Nilka İlçesi'nde başlayan ayaklanma hızlı bir şekilde Gulca ve etrafındaki kentlere de yayılmış bu kentler Uygurların eline geçmiştir. Birinci Cumhuriyetin kurulduğu gün olan 12 Kasım günü Gulca' da Ay yıldızlı Gök bayraklı Doğu Türkistan Cumhuriyeti kurulmuştur. Bu cumhuriyet Türkistan tarihindeki İkinci Türkistan Cumhuriyetidir.⁸⁷ Alihan Töre İkinci Türkistan Cumhuriyetinin ilk Cumhurbaşkanı, Hekim Hoca Beg Cumhurbaşkanı Yardımcısı, Abdurraif Beg Genel Sekreteri, Enver Musabey Maliye Bakanı, Seyfettin Azizi Eğitim Bakanı, Muhittin Kanat Sağlık Bakanı, Mehmet Can Mahdum Adalet Bakanı olarak seçilmişlerdir.⁸⁸

2.3.2. SOVYETLER BİRLİĞİ DESTEĞİNİ ALAN ÇİN'İN DOĞU TÜRKİSTAN'I İŞGALİ

Türkistan'ın İli şehrinde hükümet kurulduktan sonra Ruslar isyancılara yardım yollamışlar, askeri ve sivil müşavirler yoluyla Çinlilerle anlaşma yoluna gidilmesi söylenmişlerdir. Çin görüşmelerde aracı olmaları için "Üç Efendi" olarak bilinen İsa Yusuf Alptekin, Mehmet Emin Buğra, Mesut Sabri'yi Doğu Türkistan'a davet etmişler, gençlerin katıldığı konferanslarda Çin'e bağlı milli muhtariyet kurulmasının ve bu şekilde kültürün, mefkûrenin ve iktisadi hayatın yükseltilmesinin en uygun yol olduğu ve Rus boyunduruğuna girme tehlikesinden uzak olarak bağımsız olacağını anlatmışlar ve anlaşma sağlamışlardır.⁸⁹ Cumhuriyet başta Milli ve İslami bir söylemle çıksa da sonradan Ruslara yakın olan komünistlerin eline geçmiş, anlaşmaya taraftar olmayan Ali Han Töre Rusya'ya kaçırılmıştır. Bu tarihten itibaren Gulca Ayaklanması Çin demokratik devriminin bir uzantısı olarak kabul edilerek sahip çıkılmıştır.⁹⁰ Sovyetler Birliği' nin Doğu Türkistan Türklerinin Milli Ayaklanma ve Çin'e karşı mücadelesini ilk yıllarında desteklenmesinde farklı amaçlar söz konusudur. Bu amaçlar ise;

⁸⁷ Doğu Türkistan'da Cumhuriyet Tecrübeleri, <https://www.gzt.com/mecra/dogu-turkistanda-cumhuriyet-tecrubeleri-3428462> (18.08.2019).

⁸⁸ Nuraniye Uygur, "Doğu Türkistan Cumhuriyeti", <https://akademiye.org/tr/?p=1613> (30.05.2019).

⁸⁹ Erkin Emet, **5 Temmuz Urumçi Olayı ve Doğu Türkistan**, Grafiker Yayınları, Ankara, 2009, s 20.

⁹⁰ Anat, s. 54.

1. I. Dünya savaşında Almanların Moskova ve Volgograd'da yapılan kuşatmasından sonra 1942-1943 yılları arasında Sovyet yanlısı siyaseti değiştirip Çin hükümetiyle yakınlaşarak Sovyet Rusya'nın Doğu Türkistan'daki askeri kuvvetini ve danışmanlarını geri çekmeye zorlayıp onun bu bölgedeki imtiyazlarını kaldırıp Sovyet Birliği'nin etkisini temizleme yolunu tutan Çinli General Şin si Sey Çin yönetimine karşı Doğu Türkistan halkını Çinlilerin başına bela edeceği kozunu oluşturmak,

2. Amerika ve İngiltere hükümetlerinin müttefiki Milliyetçi Çin hükümetiyle anlaşarak, Doğu Türkistan'da Sovyet Rusya'sına karşı askeri üs kurmasını önlemek,

3. Çin ve onun müttefikleriyle savaş halindeki Japonların Çin'i tamamıyla işgal ettikten sonra Doğu Türkistan'ı kendi alanına almasını önlemek,

4. Sovyetler Birliği yönetimi İli şehrinde kurulan Doğu Türkistan üzerindeki nüfuzunu Çin ile olan genel ilişkilerinde pazarlık kozu olarak kullanarak Çin'den siyasi ekonomik çıkar elde etmek,

5. Doğu Türkistan'ın çok kıymetli ve zengin yer altı ve yer üstü zenginliklerine sahip olmak ve zenginliklerden yararlanmak şeklinde olmuştur.

Sovyet mühendisleri İli, Çörek ve Altay'da petrolden başka uranyumun varlığını da tespit etmişler ve bununla Türkistan coğrafyasında altın ve stratejik öneme sahip uranyumu kaynaklarını elde etmişlerdir.

Sovyetlerin Doğu Türkistan'ı desteklemesi tamamen bölgedeki çıkarları ve Çin'le olan siyasi ilişkilerinde elini kuvvetlendirmek içindir. 1945'te İkinci Dünya Savaşı sırasında dünyanın paylaşımı noktasında anlaşan büyük devletlerden olan Sovyetler Birliği, yeni düzende Doğu Türkistan denklemini gerçekleştirmek için "Sovyet-Çin Dostluk anlaşması" imzalamışlardır.⁹¹ İmzalanan bu anlaşma sonucunda 15 Eylül 1945 günü Sovyet Rusya Devleti, Doğu Türkistanlıların Çin zulmüne kaşı durmasını engellemek için harekete geçmişler, Sovyetlerin bu planından haberi olmayan dönemin Cumhurbaşkanı Çinli komutana bunları neden yaptıklarını sorması üzerine Çinli Komutan Sovyet Birliği Devleti'nin emirlerini yerine getirdiklerini ifade etmişlerdir. Cumhurbaşkanı Alihan Töre yaşanan bu olaylara karşı direniş göstermişler

---

⁹¹ Gasımlı, s. 165.

bunun üzerine Çin tarafından kaçırılmışlar, Hükümet ise Çin’le anlaşma imzalanması konusunda zorlanmıştır.⁹²

Çin’le yapılan görüşmelerin neticesinde 29 Mayıs 1947 günü kurulan hükümette, Türklerden tayin edilen ilk Genel Vali Mesut Sabri Baykuzu ve Genel Sekreter ise İsa Yusuf Alptekin olmuştur. Baykuzu ve Alptekin’in çalışmaları kurulan bu hükümetin işine gelmediğinden dolayı 17 Temmuz 1948 günü görevlerinden azledilmişler ve Genel Valilik görevine ise bir Tatar Türk’ü olan Burhan Şehidi ve yardımcılığı görevine ise Mehmet Emin Buğra getirilmiştir.⁹³

Çiang Kay Şek, Doğu Türkistan’ı bağımsız bir devlet olarak görmektense bu memleketi, Rus boyunduruğuna vermeyi tercih etmiştir. 1944’te Doğu Türkistan’ın kuzey kesiminde meydana gelen ayaklanmaya karşı Çiang Kay Şek’ in aldığı ilk önlem katliama emir vermek olmuştur. Fakat Çiang Kay Şek’in kuvvetleri Doğu Türkistanlıları katliam edecekleri yerde kendileri son derece ağır hezimetle uğramışlardır. Bu durum karşısında yine Stalin, Çiang Kay Şek’in imdadına yetişmiştir. Sovyet Rusya, Çin hükümeti ile Doğu Türkistan inkılapçıları arasında arabuluculuk rolü oynamak suretiyle barış yaptırarak bu memleketin bağımsızlığını engellemiştir. 1949 yılının sonlarına doğru Komünist Çin Doğu Türkistan’ı istila etmiş, fakat bu memlekette yaşayan Türkler o günden bu güne silahlı ve pasif mukavemetlerine devam etmektedirler ve iki yüz binden fazla Türk, canlarını vatan uğruna can vermişlerdir.⁹⁴

Pakistan, Hindistan, Amerika Birleşik Devleti ve İngiltere’nin Doğu Türkistan’daki konsolosluklarını 1949-1951 yılları arasında kapatmalarına rağmen Sovyetler Birliği’nin bu ülkedeki konsoloslukları görevlerine devam etmişlerdir. Sovyetlerin konsolosluklarının faaliyetlerini bu bölgede sürdürmelerinin amacı ise, bu bölgede yaşayan Türk Müslümanlara karşı yapmış oldukları istila ve talancılık faaliyetlerine karşı bölgede yaşayan Türk Müslüman halkın sesini dünya kamuoyuna duyurulmasına engel olmak içindir.⁹⁵

---

⁹² Alihan Töre Saguni, **Türkistan Kaygısı**, Tarih Kuram Yayınları, Ankara 2019, s. 3.

⁹³ Soner Yalçın, “Doğu Türkistan Önderlerinden Hacı Yakup Anat”, <https://www.facebook.com/notes/uygur-do%C4%9Fu-t%C3%BCrkistan-cumhuriyeti-uyghuristan-republic-of-east-turkestan/do%C4%9Fu-t%C3%BCrkistanda-yeti%C5%9Fen-%C3%B6nemli-devlet-adamlar%C4%B1-haci-yakup-anat/454913404487/>, (10.08.2019).

⁹⁴ Buğra, s. 9.

⁹⁵ Buğra, s. 11.

Çin, Doğu Türkistan'ı kontrolü altına alırsa Ch'ing Yuan'ı kontrolünü sağlayarak, Moğolistan'ı kontrol edebilirdi. Sovyetler Birliği Doğu Türkistan'a hâkim olursa, Doğu'da Çin'e doğru genişleyip, Güney'de ise İngilizlerin hâkimiyetindeki Hindistan'ına ulaşmış olacaktır. İngiltere Doğu Türkistan'ı alırsa Orta Asya'ya sahip olup, Sibirya'ya yol açmış olacaktı. Doğu'da Asya'ya sahip olma niyetindeki Japonya'ya ise Mançurya'da Rusya'yla karşılaşmış ve bu amacına ulaşmamıştır. Doğu Türkistan'dan 1937 yılında General Mahmut Muhiti ve heyeti dış ülkelere giderek buralarda müzakereler içine girip Doğu Türkistan hakkında birçok görüşmeler yapmıştır. Bu devirde Doğu Türkistan; zayıf Çin, güçlü Sovyet Birliği, Japonya arasında bir rekabet bölgesi haline gelmiştir Doğu Türkistan üzerindeki siyasi savaşta Sovyetler Birliği Çin ve Japonya'ya karşı hep bir adım önde olmuştur. Bunun sonucu olarak Sovyetler 1934 yılının Ocak ayından başlayıp 1937 yılı Ekim ayına kadar Doğu Türkistan'a üç kez askeri birliklerini sevk etmişler, son askeri sevklerinde ise Kumul'a yerleşmişlerdir.⁹⁶

Sovyetler Birliği Doğu Türkistan coğrafyasında bulunan Müslüman Türklere karşı birçok işkence ve eziyetler de bulunmuşlardır. Bunların en göze çarpanları ise şunlardır;

1- Sovyetler birçok bahane ileri sürerek yerli memurlardan binlercesini hapsedmişler ve bunlardan birçoğunu Alman ve Japon sempatanlığı veya kapitalist düzen taraftarlığı ithamıyla suçlayarak öldürülmüşlerdir. Oysaki asıl neden, bu memurların komünist mezalimi aleyhinde tavır koyulmaları ve yapılan işkencelerin hafifletilmesini istemeleriydi. Rus mezalimine karşı çıkanlar arasında Genel Vali Yardımcısı Hacı Hoca Niyaz, Bayındırlık Bakanı Yunus Bey, Talim Terbiye Veziri Molla Abdullah, Jandarma Komutan Yardımcısı Kurban Niyaz, Altay bölgesinin Hâkimi Şerif Han Töre ve birçok yetkililer vardır.

2- Din âlimlerinden, kültürlü gençlerden, büyük tüccarlardan ve çiftçilerden meydana gelen 300.000 kişi hapsedilmiş, bunların da yaklaşık 100.000'i hapishaneler de öldürülmüşlerdir. Hapishanelerde öldürülenler arasında Şeyh Sabit Damolla, Şeyh Nizameddin, Şeyh Muhammed Dursun, Seyyid Ömer, Seyyid Hüseyin, Seyyid Durdu, Hacı Kurban, Seyyid İslam ve birçok ileri gelen bulunmaktadır.

---

⁹⁶ Yalçın, s.42.

3-Zengin ailelerden 10.000 kişinin mal ve mülkleri müsadere edilmiş, Kazak kabileleri başkanı Emir Elen, Moğol kabileleri başkanı Emir Mansur, Toplumun ileri gelen ailelerinin fertlerinden olan Hasan ve Hüseyin adındaki ikiz kardeşler bunlardan sadece birkaçıdır. Bölge de Çin hükümeti taraftarı bir hükümet oluşturulmasının ardından bu hükümet yağmalanan malları sahiplerine iade etmek amacıyla 1945 yılında harekete geçmişlerdir.

4-Sovyetler Birliği Doğu Türkistan halkına dini, kültürel ve özgürlüklerine karşı zararlar vermişlerdir. Din olarak verdikleri zarara gelince; Cami ve medreseleri müsadere etmişler ve kapatmışlar, buraları askeri kışla, hububat ambarı veya hapishane olarak kullanmışlardır. Kültürel olarak verdikleri zara gelince; Tarih kitaplarını ve Türk Milli Edebiyatına ait kaynakları yakmalarındır, Komünistliği yayan dans kulüpleri kurularak “Müstemlekecilere Karşı Savaşanların Sesi” olarak tanıtılmışlar, Bütün Türkistanlılar, bu kulüplere üye olmaya mecbur tutularak ve kabul etmeyenler müstemlekecilikle itham edilerek hapsedilmiştir.

5-Dini tedrisat, Milli Kültür, Türkçe ve Edebiyat derslerini programdan çıkardılar. Bunun yerine Marksizm eğitimi, Çince ve Rusça derslerini yerleştirdiler.

6- Rus mühendisleri Urumçi 'de bulunan ve Türkistan ahalisinin pek çok ihtiyacını karşılayarak oradaki Rus fabrikalarını zarara uğratması sebebiyle burada bulunan birçok büyük dokuma fabrikasını tahrip etmişlerdir. Bölgede ticaret sadece iki şirkete teslim edilmiştir. Bunların biri Rus, diğeri yerli idi. Her ikisi de alış verişini sadece Rusya ile yapmak zorundaydı. Yerli tüccarların işleri tamamen durmuştu.

7- Sovyetler Birliği siyasi suçluları gözaltında tutmak için Urumçi'de büyük hapishaneler kurmuştur. Bunlar 4 büyük bina halinde olup en az 20.000 kişilik olup toplam 80.000 kişiyi içine alabilecek kapasitedirler.⁹⁷

Sovyetler Birliği Doğu Türkistan mücahitlerinin üç yıl süren direnişlerine karşı karşıya kalmışlardır. Milli İhtilal Ordusu 1937 yılının Nisan ayında Hoten, Kaşgar, Aksu, Kuça illerini Çin ve Ruslardan temizlemişler ancak yeterli teçhizatı olmayan bu kuvvetler Rusların teknik donanımlı 12.000 kişilik ordusuna karşı dayanamayarak ve 30.000 şehit vererek ağır bir yenilgiye uğramışlardır. 1937 yılında Barköl'de Adubay, İlyas Han, Zaif Teyci, Şerik Bay, Nur Ali, Sultan Şerif, Hüseyin Teyci liderliğinde

---

⁹⁷ Mehmet Cantürk, “Doğu Türkistan’ın Dünü ve Bugünü”, **Erciyes Üniversitesi Yayını**, No: 25, 1991, s.10.

ayaklanmalar çıkmıştır. Ayaklanmalar sırasında Rus uçaklarının bombardımanından dolayı buradaki birkaç bin aile göç etmek zorunda kalmıştır. 1940 yılının Şubat ayında Altay'ın Kök Tokay mahallinde yaşayan halklar, 1941 yılın Haziran ayında Rakat, Kalman ve İsim Han başkanlığında zulme başkaldırmaya devam ettiler. Osman Batur 1942 yılından 1952 yılına kadar milli mücadeleyi devam ettirmiştir. Sovyetler ve Çin iki taraftan bölgeyi 1944 yılına kadar baskı altında tutmuşlardır. 1944 yılında yeniden Doğu Türkistan Cumhuriyeti'ni ilan edilmiş ancak Çin 1945 yılında Doğu Türkistan sorununu barışçı bir yoldan çözüme kavuşturulması için Cumhurbaşkanı Ali Han Töre'ye teklifte bulunarak onu ikna etmiş ve 1945 yılının Ekim'inde görüşmelere başlamış 12 Temmuz 1946 yılında anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşmayla, Doğu Türkistan kültürel, iktisadi ve iç siyaset bakımından özel hakları saklı kalmak suretiyle Çin'e bağlı kalırken, hükümet 15 Doğu Türkistan'lı ve 10 Çin'li olmak üzere 25 kişiden oluşmuştur.⁹⁸

1947 yılının yazında Urumçi'deki koalisyon hükümeti dağıldıktan sonra Doğu Türkistan tam anlamıyla iki bölgeye bölündü. Bu bölgelerin biri, Kuomintang partisince tayin edilenlerce yönetiliyordu. Bu devirde taraflar arasındaki alaka kesilmiş vaziyette idi. Ama statüko bozacak çatışmalar olmadı. İli şehri ihtilalcileri tarafından kurtarılmış “Üç Bölge” ismi “ Doğu Türkistan Cumhuriyeti” olmasa da bu yönetimin elinde idi. Manas şehri, bu üç bölgeyi diğer bölgelerden ayıran sınır haline geldi. Kuomintang askeri yönetimi Müslümanların haklarını kısıtlamıştır. Batılı gazetecilerin bölgeye gitmesine kısmen izin verilmiştir. Alihan Töre kaçırıldıktan sonra onunla aynı fikirde olan diğer Müslüman konservatif milliyetçiler hakarete uğramışlar ve yakalanmışlardır. Çin yöneticileri, Doğu Türkistan'da örneğine rastlanmamış bir şekilde hareket ederek, Sovyet aleyhtarı Uygur milliyetçileri Muhammed Emin Buğra ve İsa Yusuf Alptekin'in Uygurca neşriyat yapmasına resmen izin vermişlerdir. Bu Uygur milliyetçileri; Orta Asya'daki Türk boylarının etnik ve kültürel birliğinin teyit etmelerini sağlamışlardır. Sovyet Basınında bu durum şu şekilde ifade edilmiştir; Mesut Sabri Baykuzu, hükümetini 28 Mayıs 1947 günü kurduğu. “Yalkın” ve “Erk” adlı iki Türkçü Dergi çıkardığı ve bu dergilerde, Doğu Türkistan halkının Türk oldukları; Uygur, Kazak, Kırgız deyimlerinin bu boyların adları olduğu yazıldıkları ve

---

⁹⁸ Hayit, s. 328.

“İslam’ı Koruma Cemiyeti ”adıyla kurulan güçlü bir teşkilatın ise burnunu her yere soktu şeklinde ifadelerin yazıldığı bildirilmiştir. ⁹⁹

Doğu Türkistan halkı, sadece Komünist Çin idaresinde değil, daha önceki Çin yönetimlerinde de büyük haksızlıklara maruz kalmış, korkunç zulüm ve baskılar altında tutulmuştur. Doğu Türkistan’da uygulanan insanlık dışı politikalar, Çin esiri Tibet ve Moğolistan gibi ülkelerde de yürütülmüştür. Komünistler bu durumu yakından takip ettikleri için, Çan Kay Şek yöntemine karşı bu ülkenin haklarını savunmuşlar ve komünist yönetim iş başına geçtiğinde Çan Kay Şek’ in ezdiği bütün ülkelerin bağımsızlıklarına kavuşacaklarını propaganda etmişlerdir. Mao, 1949 yılında iktidarı ele geçirinceye kadar şu yalan propagandayı savunmuştur; “*Tibet, Moğol, Türk ve öteki milletlere baskı yapılmayacaktır. Din, dil, eğitim, kültür ve milli yaşayışa müdahale edilmeyecektir...*” Hatta bu ifadeler, Çin Komünist Partisi ile öteki komünist kuruluşların kurultaylarında zabıtlarına geçmiş, kanun maddesi halini almıştır. 1931 yılında toplanan Çin İşçileri Kurultayı’nda Çin Komünistlerinin geçici anayasasını kabul etmişlerdir. Bu anayasanın bir maddesinde şöyle denmektedir; “*Moğolistan, Tibet ve Sinkiang (Doğu Türkistan) halkları, istedikleri takdirde Çin camiasından ayrılarak kendi bağımsız devletlerini kurma veya Çin Halk Cumhuriyeti Federasyonu’da bağlı muhtar ülkeler olarak kalma hakkına sahiptir.*” 1938 yılında toplanan Çin Komünist Partisi Merkez Komitesi’nin genişletilmiş kongresinde ise Mao önemli bir konuşma yapmıştır. Mao, bu konuşmasında; “*Çin’deki azınlık milletlerin, Çinliler ile eşit hak ve hürriyetlere sahip olacağını, azınlık milletlere Çince öğreniminin mecbur edilmeyeceği, onların kendi yazı, dil ve kültürlerini yaşatmada tamamen serbest olduklarını*” ifade etmiştir. 1945 yılındaki kurultayda ise Mao daha önceki sözlerini teyit etmiş ve ayrıca Çan Kay Şek yönteminin, Çin’deki azınlık milletlere yani Tibet, Moğolistan ve Türkistan haklarına karşı yürüttüğü şoven siyaseti eleştirilerek “*Eğer komünistler yönetimi ele geçirirlerse, azınlık milletlere kendi kaderini kendilerinin tayin etme hakkının verileceğini*” açıklamıştır.¹⁰⁰

Komünist Çin yönetimi, vadettiklerinin tam tersini yapmış, bağımsızlık veya içişlerinde muhtariyet tanınmadığı gibi dil, din, eğitim gibi toplumları temel değerlerini de korkunç bir baskı altına almıştır. Çin’in Jen Min Jeh Bao Gazetesi 20 Ekim 1978 günü tarihli sayısında, Çin Halk Cumhuriyeti Milletler Komitesi Başkanı

---

⁹⁹ Forbes, s.399.

¹⁰⁰ Alptekin, ss.3-5.

Yang Cing Rin' in yaptığı beyanattan bahsetmiştir. Beyanatının ise şu şekilde olduğunu bildirmiştir;

“Azınlık milletler (Doğu Türkistan, Moğol, Tibet, vs.) ölüleri yakıp, küllerini saklamaya mecbur edilmiştir. Artık onların ölülerini gömmelerine karşı gelmemeliyiz. Onlar domuz eti yemeye mecbur edilmişti. Bu mecburiyeti kaldırmalıyız. Azınlık milletler ekonomik yönden çok geri bırakılmıştı. Kültürleri yok edilmişti. Onların hayat seviyelerini yükseltmeye çalışmalı, kültürlerini yeniden canlandırmalıyız.” Jen Min JehBao Gazetesi'ndeki bu ifadeler, 1940 yılından beri Mao yönetiminin Doğu Türkistan'daki insanlık dışı uygulamaların itirafından başka bir şey değildir.¹⁰¹

Komünistlerin 1949 yılında Çin genelinde yönetimi ele geçirmesiyle 1951 yılına kadar çıkan tüm ayaklanmalar bastırılmış askeri kontrol komiteleriyle 72.705 kişi idama mahkûm edilmiştir. Bu dönemde komünizmin yayılması ve halka benimsetilmesi için Çin Komünist Partisi çalışarak üye kazanmaya ve komünizmi anlatmak için Milli Azınlıklar Enstitüsü kurmuş, köylüler kolektifleştirilmiş, özel ticaret yerine devlet ticaret müesseseleri kurularak ticaret devlet tekeline alınmıştır. 1953 yılında bütün Doğu Türkistan çapında Çin'e karşı genel bir ayaklanma gerçekleşmiştir. Çin ordularının komutanı Vang Cin “Devrim aleyhtarı unsurları yok etmek” sloganı ile 250.000 'den fazla kişiyi tutuklayarak çeşitli işkencelerle öldürmüştür. 1955 yılında Hoten'de Atçu ve Aksu'da büyük çapta ayaklanmalar meydana gelmiştir. Çin işgal ordusu silahsız halk üzerine ağır silahlarla ateş açarak yüzlerce insanı öldürmüştür. Binlerce kişi zindanlara atılmış, işkencelerle öldürülmüş, binlerce kişi de ağır çalışma kamplarına sürülmüştür. 1962 yılında 9 siyasi grup İli ve Çöçek bölgelerinde gösteriler düzenlemişlerdir. Çin askerleri göstericilerin üzerine ateş açarak bu gösterileri kanlı şekilde bastırmıştır. Bu kanlı olaylar sonrası çoğunluğu Uygur olan yaklaşık 500 bin Doğu Türkistanlı sınırı geçerek Kazakistan'a ilticaya mecbur bırakılmıştır.

Doğu Türkistan'da Sovyet ideolojisi etkili olmuş, okullarda eğitimde Sovyet Birliği müfredatı uygulanmış, 1954 yılında Arap alfabesi yerine Kiril alfabesi getirilmiş fakat 1956 yılından sonra bu alfabe kullanılamaz olmuştur.

---

¹⁰¹ Alptekin, ss.5-7.

Çinli olmayan azınlık milletlerin kültürleri özellikle dil ve edebiyatları planlı bir şekilde yok edilmeye çalışılmıştır. Azınlık milletlerin pek çok kıymetli eserleri, milli oyun ve şarkıları tamamen imha edilmiş veya yasaklanmıştır. Doğu Türkistan'daki yaşlı kazak şairi Asılhan, yıllarca bir kahramanlık destanı üzerinde çalışarak, Kazakların 40 ciltten oluşan bir kahramanlık destanını ortaya çıkarmayı başarmıştır. "Kırık Yaprak" adlı bu uzun destanın 34 cildi yakılarak yok edilmiş, bugün yalnızca altı cildi bulunmaktadır.¹⁰² Doğu Türkistan halkı, dil, kültür ve edebiyat alanında kendi öz kaynaklarından uzaklaştırılmakta ve Çin kaynaklarıyla eğitilmek istenmektedir. Bu maksatla Doğu Türkistan Kültürüne ait 370 bin yerli eser imha edilmiştir. Doğu Türkistan halkı, din itibariyle tam bir baskı altındadır ve ibadet hürriyetinden tamamen mahrumdur. Namaz, oruç ve hac ibadetlerine izin verilmemektedir. Doğu Türkistan halkı, gerek ülke içinde ve gerekse ülke dışında serbest seyahat hakkına sahip değildir. Seyahat hürriyeti tanınmamaktadır. Radyo, neşriyat ve haberleşme baskı altındadır. Sözlü ve yazılı bütün neşriyata, sadece Çin propagandası için izin verilmektedir. Doğu Türkistan halkı ülkeye yerleştirilen Çinli göçmenlere karşı, ikinci sınıf insan muamelesi görmekte ve tam bir eşitsizlik hüküm sürmektedir. Doğu Türkistan'ın nüfus politikası, Türklerin aleyhine değiştirilmek ve ülke Çinlileştirilmek istenmektedir. 1949 yılından önce, Doğu Türkistan'da sadece 200.000 civarında Çinli göçmen varken, bugün Çinli göçmenlerin sayısı 4 milyonun çok üzerinde çıkmıştır.¹⁰³ Doğu Türkistan'da bugün ise 19 tane ıslah ve çalışma kampı bulunmaktadır. Bunlar hür dünyanın gözünden tamamen saklanmaktadır. Bu kampların on tanesine gönderilen Doğu Türkistanlıların sayısı 504.800 kişidir. Diğer dokuzundaki sayı bilinmemektedir.¹⁰⁴ Milletlerarası Af Teşkilatı (Amnesty International) 1978 yılında, Çin Halk Cumhuriyetindeki, "İnsan Hakları" ile ilgili hazırladığı 176 sayfalık raporunda, Çin vatandaşlarının türlü bahanelerle hapsedildiklerini ve cezalandırıldıklarını, hapsedilenlere savunma hakkı verilmediğini mahkemelerin gizli yapıldığını ve verilen cezalarda kimsenin haberi olmadığını dünya kamuoyuna duyurmuştur.¹⁰⁵

---

¹⁰² Mehmet Akif İnan, **İslam Dünyası Ve Ortadoğu**, Eğitim Bir-Sen Yayınları, Ankara, 2016, s. 103.

¹⁰³ Alptekin, ss.10-11.

¹⁰⁴ Alptekin, s. 152.

¹⁰⁵ Alptekin, s. 12.

2.3.3. DOĞU TÜRKİSTAN'IN III. İSTİLASI (1949)

Doğu Türkistan'da Çin egemenliği ilk Mançu –Çin istilası ile başlamıştır. 1758 yılında Mançu-Çin Uyrat Moğol devletini istila ettikten sonra 1759 yılında Doğu Türkistan'ı da istila etmiştir. Bu istila ordusu terkindeki Çinlilerin bir kısmı askeri vazifesini tamamladıktan sonra Doğu Türkistan'a yerleştirildi. Bundan görülüyor ki, Doğu Türkistan Çin varlığının ilk ve önemli kaynağı Çin birlikleri olmuştur. İstilacı Mançu-Çin hanedanlığı yönetiminin zulmüne karşı girişilen başkaldırı neticesinde kurulan bu devlet, Yakup Bey'in Doğu Türkistan'ın geniş topraklarını içine alan Kaşgarya Devletini yıkmak ve Doğu Türkistan'ı ikinci defa istila etmek için gönderilen Çinli General Zuo Zontang, İngiltere ve Çar Rusya'sının desteği neticesinde 1877 yılında tekrar Doğu Türkistan'ı işgal etmiş ve 1884 yılında Doğu Türkistan'ın adını “Şincang” olarak değiştirmiştir. Direnen Doğu Türkistanlılar kanlı bir şekilde bastırılmış ve 1 milyona yakın insanının katledildiğine dair bilgiler bulunmaktadır. Bu olay Çin kolonisinin oluşmasına ön ayak olup ve Zuo Zantang Hunanlıları bölgeye yerleştirilmiştir.

19.yüzyılın sonları ile 20.yüzyılın başlarında Doğu Türkistan'daki Çinlilerin sayısı birkaç binden fazla değildi. 1899 yılında Kaşgar'a gelen Rus Kurmay Yarbayı Kormilofun verdiği bilgilere göre, o tarihlerde Doğu Türkistan'da Çinli askerlerin dışındaki Çinlilerin sayısı 6.000 civarında idi. 1920 yılında Doğu Türkistan'da yapılan nüfus sayımına göre 258.000 nüfuslu Kaşgar eski şehirde toplam 773 Çinli olup bunlar Çinli yöneticiler ve polis memurlarından oluşuyordu. 21.yüzyılda ise 100.000 den fazla Çinli vardır.¹⁰⁶

1932 yılında Japonya'nın Çin'e bağlı olan Mançurya'yı işgal etmesi ve işgale karşı direnen Çin askerlerinin mağlup olarak Sovyet Rusya'nın Sibiryaya bölgesine kaçması ve oradan Rus hükümeti ile Doğu Türkistan'daki Çinli Valiler arasındaki anlaşmalar gereğince birkaç bin Çin ordusuna mensup asker ve subayların Doğu Türkistan'a yerleştirilmesi ile Doğu Türkistan'daki Çin varlığı yeniden arttı.

Doğu Türkistan'da Çin varlığının artış sürecinin ikinci dönemi ise Gumından hükümetinin 1944 yılında Doğu Türkistan'ın İli, Altay, Tarbagatay vilayetlerinde patlak veren ayaklanmaları bastırmak üzere 1946 yılında asker sayısını 20.000'den

---

¹⁰⁶ Sinan Oğan, “Doğu Türkistan'da Yaşanan Olaylarının Sebebi Ve Sonuçları”, **Türkiye Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Analizler Merkezi**, <http://turksam.org/dogu-turkistan-da-yasanan-olaylarin-sebebi-ve-sonuclari>, (30.05.2019).

100.000'e çıkarmasıyla yaşanmıştır. Daha sonra Doğu Türkistan'a giren Çin komünist kuvvetlerine katılan bu askerler Doğu Türkistan'da kalarak tarım ve sanayi işçisi olmuşlardır. Bunun neticesinde 1950 yılında bölgede üretim işiyle uğraşan Çinli asker sayısı 110.000 bulmuştur. 20 Ocak 1950 tarihle ise Çin'in Doğu Türkistan'a asker göndermesi ile 193.000'e ulaşmıştır.¹⁰⁷ 1952 yılında MO Zedong döneminde Doğu Türkistan'daki askeri birliklerinin bir bölümünün topluca meslekleri değiştirilerek üretim ve imar birlikleri oluşturulmuştur. 1953 yılında Doğu Türkistan'da sekiz zirai imar tümeni, iki sanayi imar tümeninden oluşan birleşik bir Doğu Türkistan Askeri Bölgesi Üretim ve İmar Ordusu kurulmuştur. Doğu Türkistan ve Shnagai başta olmak üzere Çin'in iç bölgelerinden Doğu Türkistan'a nüfus kaydırma hareketi büyük ölçüde arttı. 1954'te toplam sayısı 175.000 kişi olan bu birliklerin sayısı zamanla 2.000.000 kişiyi aşar duruma geldi. 1957 yılında Çin yönetimi Kuzey Kore'den askerlerini çekmesinden sonra bu askerlerin 100.000 den fazlasını Doğu Türkistan'a yerleştirdi. Bunlar üretim imar tümenlerinde, yani devlet çiftliklerinde kadrolu olarak görevlendirildi. Beş yıl içinde Doğu Türkistan'daki net nüfus ithali 1.224.000 kişiyi buldu.

1957-1958 yılları arasında Çin'in geri kalmış bölgelerinden Çin yönetiminin teşvikiyle çok sayıda Çinli göçmen Doğu Türkistan'a gelmeye başladı. Tibet'te büyük çapta ayaklanmaların baş gösterdiği 1959 yılında hudut bölgesine yardım şiarı ile Doğu Türkistan'a bir anda 511.000 kişi sevk edildi. Bu kişiler Çin'in Cangsu, Sıçuven, Şenisi gibi eyaletlerden teşvikle getirilen Çinlilerden ibaretti. Bunlar Doğu Türkistan'ın en verimli topraklarına yerleştirildiler.¹⁰⁸

Komünist Çin İstilasını 13- 20 Ekim 1949'da vuku buldu ve ondan sonra Doğu Türkistan'da gerçek bir zulüm dönemi başladı. Ülke 1955 yılında muhtar bölge haline getirildi. Komünist Çin istilasından evvel Doğu Türkistan'da kati bir Çin hâkimiyeti yoktu. Çinliler Orta Asya Türklerine bugün Yunanlıların Batı Trakya Türklerine uyguladıkları politikayı uyguluyorlardı. Yani Türkler hak hukuk özgürlüğü tanımamıştı. Hatta bir Türk bir Çinlinin yanında bile oturamazdı. Türk bir Çin devlet dairesinin önünden geçerken attan inmek ve saygıyla yürümek zorundaydı. İsa Yusuf Alptekin 1926 yılında Özbekistan'ın Endican şehrine konsolos görevlisi olarak

¹⁰⁷ Kızıl Çin'in Doğu Türkistan'ı İşgali 13 Ekim 1949, <http://www.gokbayrak.com/dergi-sayfalari/335> (20.06.2019).

¹⁰⁸ Kaşgarlı, ss. 36-38.

gittiğinde Çinli konsolosun yanında oturmadığını ve bunun Rusların pek garibinde gittiğini söyler.

II.Dünya Savaşında Japonlar Doğu Türkistan'la ilgilenmişler ve burada bir devlet kurarak başına da Osmanlı hanedanından şehzade Abdülkerim'i getirmeyi planlamışlar. Mehmet Emin Buğra, Maksut Muhiti gibi vatan aşkıyla yanan liderler Japonlarla temasta bulundular. Japonlar hatta İsa Yusuf Alptekin'e temasa geçtiler. Lakin İsa Bey, Japonlarla çalışmayı gerçekçi bulmadığından işbirliğine yanaşmamıştır.¹⁰⁹

Kazak Halkı 1950 yılının Mayıs ayından itibaren Bariköl dağlarında Osman Batur ve Doğu Türkistan Maliye Nazırı Canım Han Hacıların liderliğinde silahlı mukavemete devam etmiş, Komünist Çin birlikleri Canım Han Hacı, Osman Batur esir alınmış ve Urumçi'ye götürülmüşler ve 1951 yılında kurşuna dizilerek öldürülmüştür. Bu mücahitlerden geri kalan komutanlar, Hindistan'a iltica etmiştir. 1850 mülteci Mehmet Emin Buğra, İsa Yusuf Alptekin müracaatıyla 1952 yılının Mart ayında Türkiye Cumhuriyeti'nde iskânlı göçmen olarak kabul edilmiştir.¹¹⁰

Çin aynı zamanda bu dönemde imha siyaseti uygulamış ve Çinli göçmenleri bölgeye yerleştirerek ve Doğu Türkistanlıların eskiden beri kullandığı Arap alfabesi yerine Latin alfabesi getirmiştir. Aynı zamanda binlerce asker yığmış ve Çin'in kuzeyinden baskı yapmaya başlamıştır. Vietnam'a hava üssü kuran Rusya Doğu Türkistan'ın Güneybatı komşusu Afganistan'a asker sevk ederek Çin'i kuşatmıştır. Bu dönemde Rusya Doğu Türkistan'dan çekildiği için Asya jeopolitiğinde önemli bir yeri olan Latin alfabesi getirilmiş, milli eğitim yasaklanmıştır. Bu arada Çin'e karşı mukavemet devam etmiş, sabotaj ve yeraltı faaliyetlerinde bulunulmuştur. 1950-53 yılları arasında silahlı birliklere 571 baskın, 1490 sabotaj olayı gerçekleştirilmiş ve devlet binası ve fabrikası 213 kez ateşe verilmiştir.

1960 yılından sonra Rusya ile Çin arasında anlaşmazlıklar meydana gelmeye başlamıştır. Bu sebeple Rusya; Çin ve Moğolistan sınırlarında kalırken Doğu Türkistan'ın tamamı Çin'in eline geçmiştir. 1989 yılının Kasım ayında soğuk savaşın sembolü olan Demir Perde yani Berlin Duvarı yıkılmıştır. Doğu ve Batı Almanya birleşmiş, ardından Sovyetler Birliği parçalanmıştır. Doğu Avrupa Sosyalist blok

---

¹⁰⁹ İlkul, ss. 42-43.

¹¹⁰ BCA., 0301812, Kutu No: 128, Dosya No: 19, Sıra No: 6, 13.03.1952.

dağılmış ve Soğuk Savaş Dönemi sona ermiştir. Dünyanın siyasi yapısında önemli değişiklikler yaşanmıştır. Azerbaycan 30 Ağustos 1991, Özbekistan ve Kırgızistan 31 Ağustos, Tacikistan 9 Eylül, Türkmenistan 27 Ekim ve 16 Aralık 1991’de de Kazakistan bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir.

Bu münasebetle Doğu Türkistan’ın Batısında beş Türk Cumhuriyeti ve tarihi ve dini bağlar olan Tacikistan bağımsız birer devlet oldu. Orta Asya’nın coğrafyasında önemli oranda değişiklikler yaşadı. Doğu Türkistan jeopolitikasında yeni bir durum meydana geldi. Çin’in Batısındaki güçlü Rusya parçalanınca, Orta Asya’da Çin’e meydan okuyacak bir devlet kalmamıştır.¹¹¹

2.4.DOĞU TÜRKİSTAN MÜLTECİLERİNİN TÜRKİYE TARAFINDAN KABUL EDİLMESİ (1953)

Doğu Türkistanlı Mülteciler II. Dünya Savaşı’ndan sonra çeşitli kamplarda kaldıktan sonra “UNRRA” ve “İRO” teşkilatı yardımıyla Türkiye’ye gelmişlerdir. Çoğunlukla Afganistan’dan olmak üzere Pakistan ve Hindistan’dan Türkiye’ye gelen Türkistanlı göçmenler Türkiye’ye gelir gelmez göçmen belgesi alınca Türk vatandaşı olarak muamele görmekte ve beraberlerinde getirdikleri ticari eşya 12.000 liraya kadar bir kıymette gümrükten muaf tutulmakta ve hükümetten başkaca herhangi bir yardım yapılmayacağı kaydı konulmaktadır. Bu vergilerden beş senelik muafiyet ve iskân kanununa göre hazineye ait arazi bulunduğu takdirde 20 sene borçlandırmak suretiyle ev bahçe ve tarla verilmesi ve askere alınanların iki senelik tecile tabi tutulması kabul edilmekte olan “serbet göçmen” kategorisine girmektedirler. 1958 yılına kadar bu mültecilerin sayısı 640 aile ve 1665 kişiden oluşmaktadır. Bunların çoğu çiftçi olduğundan Adapazarı, Konya, Urfa’ya yerleştirilerek, toplamda 17.710 m² lik arazi verilmiştir. Ticaret ve ziraat erbabı olanlar İstanbul ve Adana gibi şehirlerde kendi meslekleri sahasında çalışmaktadır. Doğu Türkistan’dan “İskânlı Göçmen” olarak kabul olunan Türkistanlı Kazaklar da gelmiştir. 17.yüzyıl’dan sonra Çin istilasına uğrayınca “Singiang” Doğu Türkistan Türkleri uzun sürecek mücadeleye başlamışlar ve bunun sonucunda muhaceretler başlamıştır. Afganistan, Hindistan gibi değişik yerlere göç etmekle birlikte Türkiye’ye toplam 564 aile ve 1892 nüfus göçmen olarak kabul edilmiştir. Bu göçmenlerin çevreye uyumlarını sağlamak amacıyla

---

¹¹¹ Kasim, ss.42-43.

misafirhanelerde konaklatılmışlar, burada okuma faaliyetleri, el sanatları ve çeşitli işçilik faaliyetleri gösterilmiştir.¹¹²

Vilayeti	Kazası	Aile	Topraklandırılan miktarı Dönüm
Kayseri	Develi	104	3328
Konya	Merkez	72	11664
Sakarya	Adapazarı	2	-
Manisa	Salihli	160	-
Niğde	Ulukışla	226	16995
			31985

Şekil.2. Doğu Türkistan Göçmenlerinin İskânı

Doğu Türkistan'daki mültecilik meselesi, büyük oranda 1949 yılından sonra yapılan büyük göçlerle başlamıştır. Göçler, 1950'li yıllar boyunca devam etmiş; 1958, 1959 ve 1961 yıllarında farklı sayılardaki Doğu Türkistanlı Uygurlular, Tibet, Afganistan ve Türkiye'ye göç etmiştir. Göçler, 1980'li yıllar boyunca da devam etmiştir.

Türkiye'de yaşayan Doğu Türkistanlı Müslümanların çoğunluğu 1949 yılında Çin'in Doğu Türkistan'ı işgal etmesinden sonra, 1952 yılında Hindistan, Afganistan ve Pakistan üzerinden Türkiye'ye iltica etmişlerdir. 13 Mart 1952 günü 3232-03035/12765 sayılı Bakanlar Kurulu kararıyla 1850 Doğu Türkistanlı'nın iskânlı göçmen olarak Türkiye'ye kabulüne karar verilmiştir. 1952 yılından sonraki yıllarda 500 kadar göçmen kendi imkânlarıyla Türkiye'ye gelmiştir. 1960'lı yıllarda ise, Afganistan üzerinden yaklaşık 400 kadar Doğu Türkistanlı ülkemize gelmiştir.¹¹³

1953 yılında Türkiye, ek olarak Pakistan ve Keşmir'e göç etmiş olan 900 Uygur'a siyasi sığınma hakkı vermiştir.¹¹⁴

¹¹² Naim Öktem, "Türkistan ve İdil Ural Türklerinin Türkiye'ye Muhaceretleri", **Türk Yurdu Dergisi**, Ocak, 1960, s. 10.

¹¹³ Erkin Emet, "Doğu Türkistan'dan Türkiye'ye Göçler", <http://www.iuhrdf.org/tr/2017/01/20/doguturkistandan-turkiyeye-gocler/>, (30.07.2019).

¹¹⁴ Nermin Taylan, "Gözyaşının Vatanı: Doğu Türkistan", <https://akademiye.org/tr/?p=1580>, (20.07.2019).

2.5. İSA YUSUF ALPTEKİN'İN TÜRKİYE'YE GELMESİ (1954)

Türkiye Cumhuriyetinin 20. hükûmeti olan Adnan Menderes hükûmeti Komünist Çin istilacıları tarafından Doğu Türkistan'ın 1949 yılında işgal edilmesinden sonra, ilk olarak Hindistan üzerinden Türkiye'ye gelen İsa Yusuf Alptekin ve Mehmet Emin Buğra Beyleri ve 1954 yılında beraber geldikleri kabilelerin Türkiye'ye yerleşmesini ve vatandaşlığa geçirilmelerini kabul etmişlerdir.¹¹⁵

1965 yılında Türkiye, Yarkand'dan gelen 235 Uygur mülteciyi kabul etmiştir. Bu mültecileri için Türk hükümeti, BM Mülteciler Yüksek Komiserliğine başvurarak BM'nin finansal desteğinde özel bir program uygulamıştır. Bu program vatandaşlık ve barınma ihtiyaçlarının giderilmesini kapsamaktaydı. Uygurlar, 1960'ların sonlarına kadar Türkiye'ye göç etmeye devam etmişlerdir. Ancak bu göçler kitlesel olmaktan çok bireysel düzeyde olmuştur.¹¹⁶

2.6. UYGUR OTONOM BÖLGESİNİN İLAN EDİLMESİ (1955)

1944- 1949 yılları arasında Sincan'ın kuzeyinde bugünkü İli Kazak Özerk Bölgesi'nde Sovyetler Birliği'nin desteğiyle İkinci Doğu Türkistan Cumhuriyeti kurulmuştur. Doğu Türkistan Cumhuriyeti 1949 yılında Halk Kurtuluş Ordusu'nun Sincan'a girmesiyle birlikte sona ermiştir. 1954 yılında kurulan Sincan Üretim ve İnşaat Kolordusu bölgenin hanlaştırmasına sebep olmuştur. 1 Ekim 1955'te Sincan Eyalet statüsünden çıkarılarak Özerk Bölge olarak ilan edilir.¹¹⁷

2.7. DOĞU TÜRKİSTAN GÖÇMENLER CEMİYETİ (1960)

1960'lı yıllardan itibaren Türkiye'deki birçok Uygur, Kanada, Hollanda, İskandinavya ülkelerine ve çoğunlukla da Almanya'ya göç etmeye başlamışlardır. Çin dışındaki Doğu Türkistan toplumunun temel amacı kolektif kimliği muhafaza etmek ve bu nedenle Uygur diasporası için aslında Doğu Türkistan sorunu anavatanları dışında yeni neslin kimliklerini muhafaza etmede önemli bir araçtır. Bu açıdan

---

¹¹⁵ Mehmet Emin Buğra Sempozyumu, <http://yuceltanay531.blogcu.com/mehmet-emin-bugrasempozyumu/20059981>, (20.04.2019).

¹¹⁶ Erkin Emet, "Doğu Türkistan'dan Türkiye'ye Göçler", <https://www.dogu-turkistan.net/2013/11/02/>, (19.05.2019).

¹¹⁷ 20. Yüzyılda Doğu Türkistan, <http://tarihvedunya.blogspot.com/2010/03/20-yuzylda-dogu-turkistan.htm> (20.05.2019).

kimliklerini muhafaza etmek için bir takım dernekler kurmuşlar, yayınlar çıkarmışlar, kültürel etkinlikler düzenlemişler ve uluslararası liderlerle bir araya gelerek toplantılar düzenlemişlerdir. Uygur diasporasının Türkiye’deki ilk örgütü Doğu Türkistan Göçmenler Derneği olmuştur. Erkin Emet konu hakkında TRT Avaz kanalında yapmış oldukları bir program sırasında şunları ifade etmişlerdir;

*“İstanbul’da rahmetli İsa Yusuf Alptekin Beyin kurduğu Doğu Türkistan Vakfı var, Doğu Türkistan Göçmenler Derneği var. Tabii tarihi olarak ilk teşkilatlardan birisidir İsa Beyin kurduğu. Ama 1960’lı yıllarda bizim babalarımızın dedelerimizin kurmuş olduğu Afganistan’daki Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti ve daha sonra Kayseri’ye geldiğimizde tekrar kurulmuştur 1970’li yıllarda. 1980 ihtilalinden sonra tekrar Doğu Türkistan ve Dayanışma Derneği olarak kurulmuştur ki bugün en aktif teşkilatlardan bir tanesidir.”*¹¹⁸

1950’den itibaren Doğu Türkistan Dergisi bu derneğin bir yayını olarak çıkmaya başlamıştır. 1976 yılında ise İstanbul’da Doğu Türkistan Vakfı kurulmuştur. Bu vakıf “Doğu Türkistan’ın Sesi” adlı bir dergi çıkarmıştır. 1984’te üç ayda bir yayınlanan ve kültürel çalışmalara yer veren bir başka dergi ise İsa Yusuf Alptekin tarafından çıkarılmıştır. Bu dergi Türkçe, İngilizce ve Uygurca olarak yayın yapmıştır.

Uygurların Türkiye’de dergi faaliyetleri 1920’lere kadar gitmektedir. 1922-1932 yılları arasında İstanbul’da Yeni Türkistan Dergisi yayınlanmıştır. Ekonomik sıkıntılar nedeniyle bu dergi kapanmıştır. 1953 yılında Mehmet Emin Buğra, İstanbul’da Pan-türkist bir çizgide olan aylık “Türkistan, İlmî, İctimai, İktisadi ve Kültürel Dergi” çıkarmıştır. Dergi ağırlıklı olarak siyasi nitelikli bir içeriğe sahiptir. Çin’in Doğu Türkistan politikalarına karşı sert söylemlerde bulunduğundan dolayı 6 sayısını yayınladıktan sonra kapanmıştır.

1956-57 yılları arasında Mehmet Emin Buğra, “Türkistan’ın Sesi; Aylık İlmî ve Kültürel Dergi” ismiyle başka bir dergi çıkarmış, 20 sayı çıkan dergi daha çok İngilizce makaleler yayımlamıştır. İsa Yusuf Alptekin, diğer yazarları Müslümanları ve Tayvan’daki komünizm karşıtlarını Doğu Türkistan bağımsızlığına destek vermeye çağırmıştır. 1960-1966 yılları arasında İstanbul Doğu Türkistan Göçmenler Derneği tarafından “Doğu Türkistan Haber Bülteni” çıkarılmıştır. 1975-77 yılları arasında “İstiklalci Gazete” yayınlanmıştır.

---

¹¹⁸ Erkin Emet, “Dünü Ve Bugünü İle Doğu Türkistan”, <http://www.turkistangundemi.tv/10032011/dunu-ve-bugunu-ile-dogu-turkistan.html>, (20.05.2019).

Mehmet Emin Buğra ve İsa Yusuf Alptekin, 1960'larda Doğu Türkistan sorununu gündeme getirmek amacıyla yabancı liderlere mektuplar yazarak Bandung Konferansı ve Arap Birliği gibi uluslararası ve bölgesel örgütlerle temasa geçmişlerdir. İsa Yusuf Alptekin sırasıyla 1960'ta Yeni Delhi'de Afrika-Asya Konferansına, 1961 yılında İslam Devletleri Bağdat Konferansına, 1963 yılında Mekke İslam Konferansına, 1964'te Karai'de Dünya İslam Konferansına, 1965 yılında ise Mogadişu'da toplanan Afrika-Asya Konferansına katılmıştır.¹¹⁹

---

¹¹⁹ Adıbelli, ss. 114,116, 117.

III. BÖLÜM

1923- 1960 TÜRK BASININDA DOĞU TÜRKİSTAN

3.1.BASIN VE KAMUOYU

Basının kamuoyunu yönlendirme, politik tercihlerin oluşmasında etkili olma gibi önemli işlevleri olmuştur. Basın yayın kurumları bireylerin haber alma ihtiyacını gidermekte ve kendi çevresinde olanın dışındaki gelişmelerden de haberdar olabilmektedir. Gazeteler basın yayının en eski araçlarından olarak 20.yy'da önemli bir yer tutmaktadır. Gazetenin yaptığı haberler ve bu haberleri yayınlarken tutunduğu tavır da kamuoyu üzerinde belirleyici olmaktadır.

Maxwell E., McCombs ve Donald L. Shaw tarafından gündem oluşturma kuramı olarak tanımlanan siyasi, ekonomik ve sosyal konulardan halkın neyi ne kadar bileceği basının bilgi vermesi, haber yapması yoluyla gerçekleşmektedir. Basın yayın organları yaptığı haberlerle gündem oluşturmakta ve seslendiği kitlede algı oluşturarak, gerçekliğe yön vermektedir. Haber alma bireylerin temel haklarından biri olmakla birlikte haberlerin bireylere ulaşması siyasi ekonomik güçlerden bağımsız olmamaktadır. Haberin yapıldığı zaman içinde bulunan koşullar dikkate alınarak dikkat çekici hale getirilmekte veya gözden uzak bir şekilde verilebilmektedir. Medya, yakın olduğu siyasi temayüllere göre haber politikasını belirlemekte etkili olmaktadır.

Basının gündem oluşturma işlevinin üç temel ögesi olduğu söylenebilir;. Bunlar; “Konulaştırma”, “önemsetme” ve “anlamlandırma”dır.

Basın, haberlerin içinden önemli konuları seçerek hedef okuyucu kitlesine ulaştırmaktadır. Bu eylem ise, bir önemsetme ve anlamlandırma olgusunu da beraberinde getirir.¹²⁰ Haberi yapan yayın organı haberi verişine göre haber etkili olmakta, hatta gündemleşmektedir.

Hedef kitlenin değerlendirmesini değiştirmeye yönelik olarak bazı konuların çok işlenmesi bazılarının az, bazılarının hiç işlenmemesi “Önemsetme” olarak tanımlanmaktadır. Anlamlandırma ise; kendimizi ve dış dünyayı nasıl yorumlayacağımızı ifade etmektedir. Dolayısıyla konulaştırma yoluyla, her gün çevremizde olup biten sayısız haberlerden hangilerinin seçilmesi, hangi konulardan haberdar olunmasına karar verilirken, önemsetme yoluyla ne üzerinde düşünülmesi ve

---

¹²⁰ Noam Chomsky ve Edward S. Herman, “Reklam Ruhsatı”, **Medyanın Kamuoyu İmalatı: Medyanın Tekelleşmesi, Kitlelerin Yönlendirilişi ve Zorunlu İtaat**, Çiviyazıları Yayınları, İstanbul, 2004, s. 64.

konusulması gerektiği belirlenmiş olmaktadır. Dünyada yaşananlar ve bu yaşananların doğru, yanlış, iyi kötü gibi değerlendirmelerinin yapılması bu yönlendirmelerin sonucu olmaktadır. Anlamlandırma yoluyla dünyada nelerin yaşandığı, bunlardan hangisinin daha önemli olduğu, doğru ya da yanlışlığı, büyük ölçüde, kitle iletişim araçları tarafından tanımlanmaktadır. Bu ise hedef kitlenin dünyayı algılayış biçimlerini etkilemekte basına, çeşitli çıkar grupları ve siyasal odakların kararları üzerinde etkiye bulunma imkânı vermektedir.¹²¹

Tüm dünyada kitle iletişim araçlarının hem mesleki hem de ahlaktaki rolü, doğru bilgi vermektir. Bu işlev, bilgi ve haber vermekten biçimlendirme ve yönlendirme amacına kaydığı için kitle iletişim araçları mesleki ve ahlaki kurallardan sapmış olur. Bu noktada bireyleri ve toplumları yönlendirmek için yanlış bilgilendirme ahlak ve işlevsellik açısından yanlış ve sakıncalıdır. Basın bu yönüyle önemli bir araç olmuş öyle ki ülkeler için en etkili araçlardan biri olmuştur.

Özellikle Batı, bu gücü erken kullanması ve dünya siyasetini yönlendirme noktasında her zaman önde olmuştur. Zaman içerisinde önemi artan basın, halkın tepkilerini yönlendirmekte belirleyici olmuş ve siyasi gündem oluşturmada başat bir rol üstlenmiştir. Resmi olmasa da basın “Dördüncü kuvvet olarak siyasi hayatın aktörleri arasında yer almaya başlamıştır.”¹²²

Osmanlı Devleti’nden bu yana Doğu Türkistan Türk Basınında yer almaktadır. Özellikle 20.yüzyıldan itibaren konuya gösterilen ilgi artmaya başlamıştır. Türk milliyetçiliğinin artmasıyla farklı yerlerde konuşulmaya ve tartışılmaya, buradaki mücadele destek görmeye başlamıştır.

Osmanlı Devleti döneminde yaşamış olan Türk milletçilerinden biri olan Namık Kemal ise Osmanlı Döneminin o dönemdeki Doğu Türkistan politikasını şu şekilde özetlemişlerdir;

*“Bundan yirmi sene evvel Kaşgar’da İslam olduğu buralarda bilinmez idi. Şimdi Efkâr-ı Umumiye onlarla ittihadı çalışıyor.”*¹²³

---

¹²¹ Osman Özsoy, “Kitle İletişim Araçlarının Kamuoyu Oluşumunda Kümülatif Etkisi”, **İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi**, No: 7, 1998, s. 176.

¹²² Aytekin Can, “Demokrasi ve Medya İlişkisi”, **Maltepe Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi**, No: 1, İstanbul, 2000, s. 151.

¹²³Mustafa Nihat Özön (Ed.), **Namık Kemal ve İbret Gazetesi**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1997, s.100.

Osmanlı Devleti'nden sonra kurulan Türkiye Cumhuriyeti de Türkistan konusunda duyarlılığını sürdürmüş, bölgeye yönelik haberleri takip etmiştir. Bu konuda Cumhuriyet, Milliyet ve Hâkimiyet-i Milliye gazetelerinin yanında Türkistan'la ilgili dergilerin de yayın yaptığı görülmektedir. Yeni Türkistan, Yaş ardından Gökbayrak, Eşme, Türk Yurdu dergileri bu konuda dikkat çekmektedir.

Doğu Türkistan politikasını, Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey; *“Doğu Türkistan’da birbirinden farklı olmak üzere bağımsızlık için iki eğilim olduğu görülmektedir. Yabancı unsurların faal rol oynadığı ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin genel olarak hassasiyet gösterdiği bu hareketler karşısında basınımızın alacağı vaziyet nezaket olacaktır. Siyasi istiklallerini kaybetmiş milletlerin bunu geri kazanmak uğruna verdikleri mücadeleyi olumsuz olarak değerlendirmek prensiplerimizden çok uzaktır. Son senelerde orta ve uzak doğuda milliyetperverlik cereyanlarının kuvvetlenmesi etkisiyle Doğu Türkistan’da meydana gelen bu bağımsızlık hareketlerini özellikle aynı ırktan olduğumuz için gerçekleşmesini memnuniyetle bekleriz. Ancak, bu harekâtın dini irticain ve klerikal (aşırı dinci) kişilerin ayaklanması şeklinde olması veyahut herhangi yabancı bir devletin emellerine alet edilmesi, din ve devlet işlerini birbirinden tamamen ayırılmış devletimizin prensiplerine uymayacağını belirtiriz. Bu noktalar göz önüne alındığı takdirde Doğu Türkistan bağımsızlık hareketi basınımızda yorumsuz bir şekilde yer alacaktır”* sözleri Türk basının durumunu özetlemektedir.¹²⁴

Çin ve Sovyetler Birliğinin bölgede 1923-1960 yılları arasındaki politikası basın üzerinde de etkili olmuştur. Bölgede uygulanan politikalar, Doğu Türkistan’da yaşanan gelişmelerin hızlı ve doğru aktarılmasını güçleştirmiştir. Türkiye’nin Uygur politikasını etkileyen faktörler arasında; Osmanlı mirası, coğrafi konum ve Kemalizm politikalarının etkili olduğu iddia edilebilir.¹²⁵

Sovyet Rusya, Doğu Türkistan politikasında çıkarları gereği Türklerin ayaklanmasından endişe ettiği için Çin’e destek vermiş ancak II. Dünya Savaşı’nda

¹²⁴ BCA, 03010, Kutu No: 258, Dosya No:735, Sıra No:5, s. 2, 13.03.1952.

¹²⁵ Salih Tınmaz, “Türkiye-Çin İlişkilerinde Uygur Problemi”, <https://studylibr.com/doc/900013/t%C3%BCrkiye-%E2%80%93-%C3%A7in-ili%C5%9Fkilerindedo%C4%9Fu-t%C3%BCrkistan-problemi>, (25.07.2019).

Amerika Birleşik Devletleri'nin bölgeye yönelik siyasetinden dolayı bu dönemde Türkleri desteklemiştir.¹²⁶

Doğu Türkistan büyük devletlerin çıkar çatışmaları arasında dönemsel olarak değişken bir hal almıştır. Türkiye ise Doğu Türkistan halkını bazı dönemlerde resmi olarak destekliyor görünmese de her zaman desteklemiştir. Türk halkı sivil toplum kuruluşlarıyla Doğu Türkistanlıların yanında yer almıştır.

Türkiye'nin Doğu Türkistan'a yönelik politikasında öncelikle “Yurtta Barış, Dünyada Barış” çerçevesi, siyasi iktidarların belirlediği politikalar, laikliğin oluşturduğu aşırı hassasiyet, Çin'le kurulmak istenen ekonomik ilişki beklentisi, BM Güvenlik Konseyi'nde Daimi Üyelik, Çin'in Türkiye'nin iç politikasında tehdit oluşturma tehditti de basının haber yapmasında etkili olmaktadır.

3.2. CUMHURİYET ÖNCESİ TÜRK BASININDA DOĞU TÜRKİSTAN

Osmanlı Devletinden bu yana Doğu Türkistan, Türk Basınında yer almaktadır. Özellikle 20.yüzyıldan itibaren konuya gösterilen ilgi artmaya başlamıştır. Türk milliyetçiliğinin artmasıyla farklı yerlerde konuşulmaya ve tartışılmaya, buradaki mücadele destek görmeye başlamıştır.

1867 yılında kurulan Kaşgarya Devleti, ilk faaliyeti olarak Osmanlı Devleti ile ilişki kurmuş; İstanbul'a bir elçi göndererek padişah Abdülaziz'e bağlılığını bildirmiş, onun adına hutbe okutarak para bastırmıştır. Yakup Han Bey Devleti liderliğindeki bu yeni siyasal oluşum, dönemin üç önemli gücü; İngiltere, Rusya ve Osmanlı Devleti tarafından tanınmıştır.¹²⁷

Osmanlı Devleti, 1875 yılında başkent Kaşgar'a askeri uzman ve malzeme göndermiştir. Kendisini Osmanlı Devleti'ne bağlı bir emir ilân eden Yakup Han, İstanbul'dan gelen subayların da yardımıyla, 40.000 kişilik düzenli ve disiplinli bir ordu meydana getirmiştir.¹²⁸ Çeşitli askeri malzemenin gönderilmesi söz konusudur. Konuyla ilgili Devleti Arşivi Osmanlı Devletine ait kataloglarda gerekli bilgilere ait

---

¹²⁶ Hikmet Zeki Kapçı ve Abdullah Erdoğan, “Arşiv Belgeleri Işığında Türk-Sovyet İlişkilerinde Doğu Türkistan'ın Bağımsızlık Faaliyetleri (1933-1934)”, **Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 2018/12, s. 123-134.

¹²⁷ Abdülhamit Avşar, “ Basının Gündem Oluşturma İşlevi Bağlamında Doğu Türkistan İslam Cumhuriyetinin İlanı Karşısında Türkiye'deki İktidar Yanlısı Basının Tutumu”, **Türk Dünyası Kültür Dergisi**, Sayı: 24, Güz 2011, s.63.

¹²⁸ Mehmet Saray, “Kaşgar'a Gönderilen Türk Subayları”, **Doğu Türkistan'ın Sesi Dergisi**, Cilt No: II, No:5, İstanbul, Mayıs 1985, s. 27.

kaynaklar mevcuttur. Konu hakkında arşiv kaynaklarında şu şekilde örnekleri görmek mümkündür;

“Kullanılmış telgraf şeritlerini tekrar kullanır hale getiren bir makine icat eden Beyrut'ta mukim Kaşgarlı saatçi Muhammed Ağa'nın Sayda Telgrafhanesi Makineciliğinde istihdam edilmesine dair Sayda Eyalet Meclisinin mazbatası vardır. Kaşgarlı Saatçi Muhammed Ağa'nın Sayda Telgrafhanesi Makineciliğinde İstihdam edilmesine dair İrade-i Seniyye bulunmaktadır. Yine, Kaşgar Hâkimi Yakup Han'ın Hıta ve Kalmak taraflarındaki asilerin yola getirilip Müslümanların kurtarıldığına ve bölgede camiler inşa edildiğine dair gönderdiği arıza ile hediyelerin padişah nezdinde memnuniyetle karşılandığı hususunda Sadaret 'ten Yakup Han'a hitaben yazılmış mektup vardır. Osmanlı Devleti'nde Kaşgar Hâkimine hediye edilen topların nasıl kullanılacağını göstermek ve askerleri eğitmek için iki subayın Elçi Yakup Han ile birlikte Kaşgar'a gönderilmesine dair İrade-i Seniyye de konu hakkında bilgiler içermektedir. Osmanlı Devleti tarafından Kaşgar Emir'ine hediye edilen silahları götüren Seddülbahir Vapurunun Süveyş'te bozulması nedeniyle, silahların Kızıldeniz'deki vapurlardan birine nakledilmesine dair Sadaret 'ten Bahriye Nezaretine gönderilen tezkire zor olduğu dönemde bile bu konuda hassas olduğunu göstermektedir. Osmanlı arşivindeki, Kaşgar Emir'ine hediye edilen silah ve cephanelerin Kızıldeniz'de bulunan vapurlardan biriyle Aden'e kadar gönderilmesine dair Sadaret 'ten Mısır Hidivliği Kapı Kethudalığına gönderilen tezkire de aynı konunun ayrıntılarını göstermektedir. Kaşgar Hâkimine hediye edilecek beş yüz adet Kuran-ı Kerim'in bedelinin Maliye hazinesinden ödenmesine dair İrade-i Seniyye Osmanlı Devleti'nin Türkmenistan halkına karşı ilgisini doğrudan göstermektedir. Yakup Han'ın Osmanlı Devletine bağlılığını bildirdiği arşiv belgesi Osmanlı ile olan ilişkilerin resmiyetini göstermesi açısından önemlidir: “Padişah namına hutbe okutup sikke bastırıldığını ve Osmanlı Devletine bağlılığını bildiren Kaşgar Emiri Yakup Han'a, Osmanlı sancağının gönderildiği halkını sebepsiz yere savaşa sokmaması ve bağlılıkta devam etmesi hususunda cevaben yazılan Name-i Hümayun mevcuttur. Osmanlı Devleti'nin, Kaşgar Emiri Yakup Han'ın Sultan Abdülaziz tarafından yollanan hediyelere teşekkür ettiğine ve yeni tahta çıkan Abdülhamit Han'a biat için elçisi Yakup Han'ı görevlendirdiğine dair Hariciye Nezaretine gönderdiği mektubun tercümesi arşivde mevcuttur.

Yine bu konuyla ilgili olarak var olan arşiv belgesinde, Kaşgar Emiri Yakup Han'ın vefatından sonra yerine geçen oğlu Beğkulu'nun, çevresindeki diğer hanlıklar ve Çinlilerle olan ilişkileri hakkında Kaşgar piyade kumandanı Muhammed Han'ın anlattıklarına dayanılarak elçi Yakup Han'ın hazırladığı rapor ve Kaşgar'dan Dersaadet'e gönderilip valide sultana hediye edilen Mushaf, levha, çay takımı, kumaş, kürk ve kılıçlarla altın ve gümüş sikkelere ait defter.Kaşgar'ın son durumuyla ilgili olarak Kaşgar Emiri Yakup Hanzade Beğkulu Bey'in padişaha takdim ettiği layiha bulunmaktadır."¹²⁹

Bu belgeler, Osmanlı Devleti'nin bu konudaki hassasiyetini göstermektedir. II. Abdülhamit Dönemi, İslam Birliği politikası Türk İslam dünyasıyla olan ilişkileri artırmıştır. Kaşgar, Hive, Buhara gibi merkezlerle bağlantı artmış, gazetelerde bu bölgelerle ilgili daha çok haber yayınlanmaya başlamıştır.

Bu dönemde Osmanlı Devleti dışında yaşayan Türkler hakkında kitapların da basılmaya başladığı görülmektedir. Arminius Wambery'nin, "Bir Sahte Dervişin Asya-yı Vusta'ya Seyahati, Mehmed Emin Efendi'nin "İstanbul'dan Asya-yı Vüsta'ya Seyahat" ve Mehmed Âtîf'in "Kaşgar Tarihi" gösterilebilir. Kulca Mekteb-i Hamid-i Hüseyini Müdürü olup Mercan Mektebi Mülkiyesine devam eden Muhammed Masum'un Çin Türkistan'ı taraflarından tahsil için İstanbul'a gönderilen talebelerin Hamidiye Mektebine kabul edilerek eğitimleri için her türlü imkânın sağlanmasından dolayı padişaha takdim ettiği teşekkür arızası bu dönemde yapılan faaliyetleri anlatmaktadır.¹³⁰

Tercüman-ı Hakikat Gazetesinin 5 Mart 1908 tarihli "Pekin'den Mektup" Yazısı;

"Mukaddes İslam dinine inanan müminlerin, bu dine olan imanları, sadakat ve bağlılıkları hakkında doğru bilgi vermek için, bu dinin gidebildiği kıta ve memleketlerde bizzat yaşamak ve kendi gözleriyle görmek lazımdır... Uzak Doğu ve özellikle sayılarının milyonlarca olduğu Çin'de Müslümanların halifemize, milletimize Allah'ın bize lütfu olan ve yeryüzünde Peygamberimizin canlı temsilcisi padişahımıza karşı gösterdikleri sadakat ve hürmet aşının canlılığını hakkıyla anlatmak ve yazmak mümkün değildir. Çin'de yaşayan bütün Müslümanlar, yalnız padişahımızdan

¹²⁹ Kemal Gurulkan, **Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri**, TC. Başbakanlık Devlet Arşivleri Yayınları, Ankara, 2004, ss.78, 80, 81,83, 84, 85, 86, 88, 89, 93, 94.

¹³⁰ Gurulkan, s.100.

bahsetmekte ve ona karşı övgülerde bulunmaktadırlar. Camilerde, onun adının zikredildiği her seferde, müminlerin yüzünü nurlandıran ruhani bir saadet ve sevinç yansıması fark edilir. Diğer Çinlilere nazaran Çin Müslümanları daha çalışkan ve daha çok gelişme ve fazilet taraftarlarıdır. Şüphesiz ki bu iyi neticeler, İslam dininin öğrettiği erdem ve faziletlerce Müslüman beş vakit ibadetlerini yapmak ve Halife'ye dua etmek için bu camilere gelirler. Cuma günleri, Arapça okunan hutbeler, Pekin müftüsü ve diğer din adamları tarafından Çinceye tercüme edilir.”¹³¹

İhsan Süreyya Sırma ise konuyu şu şekilde örneklendirdiği görülmektedir;

“Okumuş ve rençber Çinli Müslümanlar, çocuklarının ilim ve irfandan nasiplerini alabilmeleri için, Çin imparatorluğunun çeşitli yerlerine Müslüman çocuklarına mahsus okullar açmışlardır... Her caminin büyük bir medresesi vardır. İslami eğitimle gerçekleştirilen gelişmeyi kanıtlamak için bu müesseseler birer delil olarak gösterilebilir. Bir müddet önce de bu tesislerin dışında, yeniden büyük bir müessese kuruldu ki ona padişahımızın ismini vererek Pekin Hamidiye Üniversitesi diye adlandırıldı. Bu tesisin temelini atıldığı gün binlerce Çinli mümin, Sultan hazretleri için Hak Teala'ya dua ve niyazda bulundular. Çinlilerin bu yeni müesseseyi bizim şanlı padişahımızın adıyla adlandırma arzuları, her türlü övgüye şayandır. İnşaat tamamlandığı için geçtiğimiz günlerde de açılış merasimi yapıldı. O gün, Pekin Müftüsü çok sayıda ulema ve binlerce mümin bu bayrama iştirak ettiler. Çin Maarif Bakanlığından çok sayıda büyük zevat da o gün hazır bulundular. Bizzat Bakan da merasime iştirak etme kararı almıştı fakat o gün çıkan büyük kar fırtınası ve Bakan'ın evinin Hamidiye Üniversitesine uzak oluşu katılmasına engel oldu.

Merasimin sonunda, Arapça bir konuşma yapıldı ve padişahımız için dua okundu. Konuşma ve dua, müftü tarafından Çinceye tercüme edilerek Müslümanlara tebliğ edildi. Müslümanların çoğu sevinçten ağlıyordu... Müessesemizin kapısına çekilmiş olan Osmanlı bayrağının şanı, bu ince kalpli insanları heyecanlandırmaya ve gözyaşlarını tahrik etmeye yetiyordu.”¹³²

İttihat ve Terakki döneminde Habibzade Ahmed Kemal 1913 yılında Çin egemenliği altındaki Doğu Türkistan'ın dünyaya ve dünyadaki gelişmelere kapalı halkına, yeni bir hayatın çağrısını iletmek, onların bu yeni hayata geçişlerine yardımcı olmak amacıyla bir grup arkadaşıyla Doğu Türkistan'a gönderilmiştir.

¹³¹ Pekin'den Mektup, **Tercüman-ı Hakikat Gazetesi**, 5 Nisan 1908.

¹³² İhsan Süreyya Sırma, **Belgelerle II. Abdülhamid Dönemi**, Beyan Yayınları, İstanbul, 1998, s. 101.

Enver Paşa Orta Asya'ya önem vermiştir ve siyasi faaliyet sahası içine almıştır.¹³³ 1918-1927 yılları arasında Yeni Kafkasya Gazetesi'nde Türkistan'la ilgili geniş bilgilere yer verildiği görülmektedir. “Türkistan'da Gazetecilik Tarihi” başlığıyla bir makale yer almaktadır. Makale iki devre, iki bölümden oluşmaktadır. Makalede Türkistan'da çıkan gazete ve mecmualar hakkında bilgi verilmektedir.

Yeni Kafkasya Gazetesinin Azerbaycan'ın İstiklal Günü Münasebetiyle yazmış oldukları haberde; *“Komünist Basınının Basmacılar hareketiyle ilgili yanlış haberler verdiğini ve haberlerin yalnız Rus kaynaklarına dayanarak yapıldığı ve Basmacılarla ilgili hazırlanan filmin doğruları yansıtmadığı yazılmaktadır. Filimde Basmacılar vahşet yaparak gösterilmekte, emperyalist güçlerin kendilerini dünya kamuoyuna haklı gösterme amaçlanmaktadır”* denilmektedir.¹³⁴

1905 yılında Taşkent'te Özbek lehçeleriyle “Türk” isminde haftalık olarak neşredilecek olan bir gazete çıkarılmaya başlanmış, ancak Rus Çar'ının sansürcüleri tarafında kısa sürede kapatılmıştır. Bu gazeteyi çıkaran kişi tarafından daha sonra iki gazete daha çıkarılmış ancak devamlılığını sağlayamamışlardır. 1908 yılında Taşkent'te “Asya” isminle düzenli, günlük gazete olarak çıkarılmaya başlanan gazetede diğerleriyle aynı kaderi paylaşmıştır.

1909 Meşrutiyetin ilanından sonra Türkistan'da Avrupa'dan ilham alarak Türk milliyetperver Turancıların, diğer Rusya Türkleri arasında özellikle Türkistan'da milli birliğe yönelik faaliyetleri söz konusudur. Yeni Kafkasya Gazetesinde yayınlanan makalede Türkistan'da çıkan yayınlar hakkında bilgi verilmektedir. Adı geçen Makalede; Semerkant'ta 1911 yılında “Türkistan” isimli mecmua Mahmut Hoca tarafından çıkarıldığı belirtilmiştir. Bir dönem farsça yayımlanan dergi iki sene sonra Çar tarafından kapatılmıştır. Buhara'da 1912 yılında “Buhara-ı Şerif” adıyla **haftada** iki kez, Farsça çıkarılmıştır. Turancılık düşüncesinin bu ülke münevverlerinde büyük ses getirmesi ve uyandırmasıyla gazeteye ek olarak haftada 3 defa “Turan” isimli mecmua yayınlanmıştır. Fergane ismiyle çıkan gazeteye ise engel olununca **“Seda Fergane”** gazetesi kapatıldı.

Yayınlanan yazılarda, halkın % 80'nin okuma yazma bilmediği ve ruhanilerin zehirli fikirlerinden korkulmasından gazeteye bidat olarak bakıldığı ve Rusların

¹³³ Masayuki Yamauchi, **Hoşnut Olamamış Adam Enver Paşa: Türkiye'den Türkistan'a**, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1995, s. 47, 57, 74, 315.

¹³⁴ Türkiye'de Gazetecilik, **Yeni Kafkasya Gazetesi**, Sayı: 5, s. 9.

siyasetiyle medrese mutaassıplarının siyasetinin aynı olduğu belirtilmiştir. Halk gazeteleri bidat, okuyanları da dinsiz olarak nitelendiriyordu. Bu konu üzerine I. Dünya Savaşından sonra Yeni Kafkasya Gazetesinde görev alan Türkistan aydınlarının önemli tespitleri bulunmaktadır.

Yeni Kafkasya Gazetesinin aktardığı bilgiye göre 1914 yılında Taşkent'te "**Seda-ı Türkistan**" adıyla altı ay süreyle günlük olarak gazete çıkarılmıştır. Bu dönemde aydınlar takibe alınmış, okullar kapatılmıştır. Türkistan gazeteciliği için bu döneme "Devre-i Fetret" demek daha uygun olur.¹³⁵ Türkistan'da gazetecilik tarihi hakkında bilgi verilen yazıda, Türkistan'da Arapların kültürünün İslam dinine girmesiyle yayılmaya başladığı ve medreselerde Arapça, edebi dil olarak İran dilinin kullanılmaya başlandığı yazılmaktadır. Türkistan'da ekonomik durum kötü olduğundan işçilerin maaşını alamadığından söz edildiği¹³⁶ gibi Kırgızistan'da mecburi askerlik uygulamasına yer verilmiş¹³⁷, İslahatlardan da söz edilmiştir.¹³⁸

20.yüzyılın başlangıcıyla birlikte, İslam dünyasındaki hemen her yerde işgallerin görüldüğü bir döneme girilmiştir. Türkiye ile Doğu Türkistan arasındaki ilişkiler de bu durumdan etkilenmiştir. Yüzünü tamamen Batı'ya yönelen Türkiye'nin Asya'yla ilişkileri zayıflamıştır. Siyasi ve ekonomik yönden bitme noktasında gelen ilişkiler kültürel açıdan da devlet düzeyinde en aza inmiştir. Rusya ve Çin karşısında içinde bulunduğu siyasi ve ekonomik durumundan dolayı politikasında bu ülkelerle karşı karşıya gelecek bir tavırdan kaçınmış ve pasif bir siyaset izlemek durumunda kalmıştır. Türkiye bu dönemde sınırları dışında neredeyse hiçbir meseleden dolayı politik bir tavır belirlememiştir. Sınırdaki meselelere karşı dahi pasif siyaset izleyen Türkiye'nin bu dönemde uzak coğrafyadaki Doğu Türkistan'la ilgili etkin siyasette bulunması beklenemezdi.¹³⁹

Devletin bu konuda etkin bir resmi politikası olmamasına rağmen Türk basını gazete ve dergilerinde konu ile ilgili haberlere yer verilmiştir. Bu dönemde özellikle dergilerde Azerbaycan'da yaşanan gelişmeler ülkede etkili olmuş bu haberlerin yanında Türkistan halkının durumu ve tarihi ile ilgili bilgiler verilmiştir.

¹³⁵Türkistan'da Gazetecilik Tarihi, **Yeni Kafkasya Gazetesi**, Sayı: 5-6, s.10.

¹³⁶ Türkistan Ahvali, **Yeni Kafkasya Gazetesi**, Sayı: 23, s.16.

¹³⁷ İslahatlar, **Yeni Kafkasya Gazetesi**, Sayı: 11-12, s.17.

¹³⁸Türkistan'da Takibat, **Yeni Kafkasya Gazetesi**, Sayı: 13, s.14.

¹³⁹ Dağ, s. 175.

3.3. 1923-1939 YILLARI ARASINDA TÜRK BASININDA DOĞU TÜRKİSTAN

Yeni Kafkasya Gazetesi “Türkistan’da Takibat” başlığıyla yayınlamış oldukları makalelerinde münevverlere karşı takibatın devam ettiğini ve Rusya’da 1919 inkılabından sonra ortaya çıkan istiklal davalarını, 1926 senesinde Türkistan münevverlerini, Buhara halkının 1921-1922 yılları arasında Bolşeviklere karşı yapmış oldukları mücadeleleri anlattıkları bildirilmiştir.¹⁴⁰ Yine aynı makale de Türkistan gazetelerinde tercümelerin yapıldığı ve bu gazetelerdeki haberlerin Rus kaynaklarından olduğu gibi alındığı ve doğruyu yansıtmadıklarını bildirmişler ve konu hakkında “*Komünist bile bunu yazmaz*” diye eklenmişlerdir.¹⁴¹ Yeni Kafkasya gazetesi bu dönem ve Doğu Türkistan hakkında bilgi vermekte ve Rusya’nın bölgede yaptıklarını güncel olarak aktarmaktadır.

Türkistanlı muhacirlerin Türkiye’de ilk olarak 1928 yılında çıkarmaya başladıkları 1928’de çıkmaya başladıkları,¹⁴² İstanbul Matbaası’nda Osmanlı Türkçesi olarak basılan Yeni Türkistan Dergisi’nde Doğu Türkistan bölgesiyle ilgili haberler yer almaktadır.¹⁴³ Dergi’nin Doğu Türkistan Bölgesi ile ilgili verdikleri haberler şu şekilde olduğu görülmektedir;

Basmacı hareketinde Mamur Niyazi’nin vefatının haber verildiği gibi Rusların Türkistanlıların Türkiye’yle irtibat kurmasını engellediği ve Türkiye’yi görürler diye Kâbe’ye gitmelerine bile izin verilmediğini yazılmaktadır.¹⁴⁴ Ayrıca Afganistan’da terakki ve Afganistan üzerinde İngiliz-Rus rekabetinden, Azerbaycan bağımsızlık gününden, Türkistan milliyetçilik hareketlerinden ve Moskova Darülfünunda Türkistan öğrencilerinin tutuklandığından söz edilmektedir.¹⁴⁵

1917 yılında Rus istilasıyla başlayan Türkistan istiklal hareketini, Afganistan’da terakkinin başarıya ereceğini, Rusların yapmış oldukları kütleli yağma ve katliamı anlatılmaktadır.¹⁴⁶ Yeni Türkistan Dergisi 1929 yılında çıkarmış oldukları

¹⁴⁰ Türkistan Ahvali, **Yeni Kafkasya Gazetesi**, Sayı: 13, s. 16.

¹⁴¹ Türkistan Ahvali, **Yeni Kafkasya Gazetesi**, sayı 14, s. 16.

¹⁴² Mamur Niyazi, **Yeni Türkistan Dergisi**, ,Sayı: 7-8, 1929, s.7 -13.

¹⁴³ Çınar, ss. 2-5.

¹⁴⁴ Mamur Niyazi, **Yeni Türkistan Dergisi** , ,Sayı: 7-8, 1929, s.7 -13.

¹⁴⁵ Afganistan’da Terakki, **Yeni Türkistan Dergisi**, Sayı: 9-10 Haziran 1929.ss. 1-5.

¹⁴⁶ Afganistan’da İskahat Fikirleri, **Yeni Türkistan Dergisi**, Sayı: 9- 10, 1929, s.7.

11. Sayılarında bu konuyu “*Ruslar Türkistanlı kardeşlerimizi şuurlu bir surette ve soğukkanlılıkla mahf ve yağma için yaptıkları program*” başlıkla verdikleri haberde konuyu değerlendirmişlerdir. Dergide, Türkistan Gençleri Birliği yıldönümü, Türkistan ve Türkiye bayrakları, Cumhur Gazi Paşa, Başbakan İsmet Paşa, Türk Ocakları Başkanı Hamdullah Suphi Bey’in resimleriyle donatılmış olan törenin haberleri ile Afganistan’dan ise Kabil’in işgalin haberleri yer almaktadır.¹⁴⁷

Derginin “*Türkistan’da milliyetçilik neden ileri geliyor?*” başlıklı makalesinde Nadir Han yönetimindeki Afganistan’ın İstiklal Harbi ve Türkistan milliyetçiliği hakkında bilgiler verilmektedir.¹⁴⁸

Yeni Türkistan Dergisi’nin 1930 yılında basılmış olan 14. Sayısında ise; “Türkistan’da Rençberlik” başlığı altında Turan Devleti hakkında bilgilere yer verilirken, Türkistan Şurular Cemiyeti tanıtılıp, Türkistan’ın ekonomideki yeriyle birlikte bölgedeki pamuk üretiminden bahsedilmektedir.¹⁴⁹ Yeni Türkistan Dergisi, Türkistan’ın siyasi durumunun yanında ekonomik ve kültürel unsurlarının hakkında da bilgiler vermektedir. Dergi Türkistan bölgesinde yaşayan tüm Türklerle ilgili bilgilere yer vermeye çalışmış ve Sovyetler Birliği’nin Türkistan ile ilgili politikalarını yazmış olduğundan dolayı bu durum Sovyetler Birliği’ni rahatsız etmiştir.

Türkiye Kurtuluş Savaşı sürecinde ve Cumhuriyetin ilk dönemlerinde Batı karşısında Sovyet hükümetlerine yakınlaşmıştır. Bu noktada, Sovyetler Birliği dış ticaret komiser yardımcısı Karahan’ın 1929’da Türkiye’ye gelmesi etkili olmuştur.¹⁵⁰ 1930’dan sonra Türkistanlılar arasında ve Türkiye Türkleri arasındaki birlik duygusu Sovyet hükümetini Türkiye’de propaganda ve istihbarat faaliyetlerine yönlendirmiştir. Bu durum Sovyetleri rahatsız etmiş ve Türkiye’de yürütülen istihbarat ve propaganda çalışmalarına ağırlık verilmiştir.¹⁵¹ Türkiye’de yapılan propagandaların işe yaramadığını gören Sovyetler, Türkiye’ye baskı yaparak Türkiye’de Türkistan haberlerini yayımlayan basın organlarının kapatılması noktasında baskı yapmıştır.¹⁵²

---

¹⁴⁷ Türkistan Gençler Birliğinin Yıldönümü Bayramı, **Yeni Türkistan Dergisi**, Sayı: 11, 1929, ss. 11-

¹⁴⁸ Türkistan’da Milliyetçilik Neden İleri Geliyor?, **Yeni Türkistan Dergisi**, 1929, s. 10.

¹⁴⁹ Bolşevikler ve Rençberler, **Yeni Türkistan Dergisi**, Sayı: 14, 1930.

¹⁵⁰ Kamuran Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 118.

¹⁵¹ Türkistan Haberleri, **Yeni Türkistan Dergisi**, Sayı: 31, 1931, s.13-16.

¹⁵² A. Ahat Andican, **Cedidizmden Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi**, Emre Yayınları, İstanbul, 2003, s. 445.

Bunun sonucunda olarak da Yeni Türkistan, Odlu Yurt ve Bildiriş Dergileri, 1931 yılında kabul edilen Bakanlar Kurulu kararıyla kapatılmıştır.¹⁵³

1929'da çıkan Yeni Türkistan dergisinde “Koca Oğlu Osman” ismiyle çıkan yazıda “ *Bize göre artık şark politikası ve şark zihniyeti başta Türkiye Cumhuriyeti olmak üzere şark devletlerinin yaptıkları inkılap hamleleriyle çoktan mezarlığa gömülmüştür. Şimdi meydana asri Türkiye Cumhuriyeti ve asri İran devletleri mevcuttur*” ifadesinde Türkiye'nin siyasi durumu eleştirilmiştir.¹⁵⁴ Bolşeviklerin Türkistan kültür mirasına karşı ihmalkâr siyaseti anlatılmaktadır. Türkistan'da ortaya çıkan isyanlar ve milliyet mücadeleleri anlatılmaktadır.

Türkistan birliğini sağlamak amacıyla Türk aydınları tarafından çıkarılmış olan Yeni Türkistan matbuatı 31'i Türkçe, 12'si Rusça olmak üzere toplam 43 gazete olarak yayınlanmış ve Tirajı 390.700'e ulaşmıştır.¹⁵⁵ Tirajı hakkında ayrıntılı olarak açıklamalara kendi yayınlarında yer verilmiş olup başlıca işlemiş oldukları konular ise Türkistan'da Milli Mücadele, Siyaset İdaresi, Türkistan Gençler Birliği¹⁵⁶, Milli Temayüller, Şarki Türkistan Devleti ve Türkistan Mücahitleri¹⁵⁷ Şovenist Rus tebaası ile Türkistan'da yapılan¹⁵⁸ 1931 yılı istismar planı, Enver Paşa'nın şehadetine¹⁵⁹ geniş yer verilmiş olup Kırım'da yaşanan açlık konusu ele alınmış¹⁶⁰ ve bu bağlamda Rus Emperyalizmi çerçevesinde Merkezi Asya Federasyonu Projesi tüm detayları ile anlatılmıştır.¹⁶¹ “Türkistan İstidatı ve Beynelmilel Demokrasi”¹⁶² adlı başlıklı makalelerinde demokrasinin dönem içinde gelmiş olduğu nokta eleştirilmiş ve İstanbul Türkistan Gününü¹⁶³ milli birlik ve beraberliği tekrar gündeme oturtmak amacıyla gündemlerine taşımışlardır.

Doğu Türkistan hakkında çalışmalarda bulunan diğer bir dergi ise Türkistan'da 1870'den 1990 yılına kadar çıkarılmış olan Yaş Türkistan Dergisidir. Bu dergi Türkistan'ın milli mücadele tarihinde önemli bir yer tutmuş ve bağımsızlık

---

¹⁵³ Orhan Çınar, “Yeni Türkistan Dergisi”, **Akademik Bakış Dergisi**, Sayı: 30 Mayıs – Haziran 2012, s. 6.

¹⁵⁴ Afganistan'da Islahat Fikirleri, **Yeni Türkistan Dergisi**, Sayı: 9-10 Haziran 1929, s. 11.

¹⁵⁵ **Yaş Türkistan Dergisi**, Sayı: 16, 1930.

¹⁵⁶ Milli Mücadele Meydanında, **Yaş Türkistan Dergisi**, Sayı: 17,1930.

¹⁵⁷ İkinci 5 Yıllık Plan, **Yaş Türkistan Dergisi**, Sayı: 30.

¹⁵⁸ Türkistan'da Rusya'ya Karşı İsyanlar, **Yaş Türkistan Dergisi**, Sayı: 31, 1931.

¹⁵⁹ Enver Paşa'nın Şehadeti, **Yaş Türkistan Dergisi**, Sayı: 32, 1931.

¹⁶⁰ Sovyet Rusya'da, **Yaş Türkistan Dergisi**, Sayı: 33, 1931.

¹⁶¹ Türkistan'da Açlık, **Yaş Türkistan Dergisi**, Sayı: 34, 1931.

¹⁶² Türkistan İstidatı, **Yaş Türkistan Dergisi**, Sayı: 38, 1931.

¹⁶³ İstanbul'da Türkistan Günü, **Yaş Türkistan Dergisi**, Sayı: 39, 1931.

mücadelesinde açık bir tavır sergilemiştir. Türkistan hakkında bilgi edinmek açısından önemli bir kaynaktır.¹⁶⁴

Yaş Türkistan Dergisi; Paris'te, Mustafa Çokayoğlu editörlüğünde 1929 -1939 yılları arasında 117 sayı çıkarmış olup, dergisinin yayın kurulunun amacı ise;

“... Biz Türkistan istiklâlcileri elimizin erki ve yurdumuz Türkistan'ın kurtuluşu için mücadele edeceğiz...” ifadeleriyle belirtilmiştir.¹⁶⁵ Dergi Türkiye, İran, Afganistan, Çin, Japonya, Suriye ve Arabistan'da okunmuş ve Türkçe diliyle çıkmıştır. Ancak derginin 1934 yılında Türkiye'nin Sovyetler Birliğiyle olan siyasi ilişkilerine zarar verdiği gerekçesiyle Türkiye'ye girişi yasaklanmıştır.¹⁶⁶ Bu konuyla ilgili olarak Milliyet Gazetesinde çıkan habere göre; “Hükümetimizle Sovyet Rusya hükümetinin münasebet ve alakası aleyhinde yazıları ihtiva eden, Berlin'de çıkan Yaş Türkistan mecmuasının memleketimize sokulması icra vekilleri heyeti kararıyla yasaklanmıştır.”¹⁶⁷

Yaş dergisinde bu durum ise şu şekilde bildirilmiştir;

“... Biz milletler arası münasebetler ve bu arada Türk Sovyet ilişkileri hakkında da yazılar neşrettik. Kardeş Türkiye'nin yurdumuzu basan müstevtiler ile dost olmasına sevinmediğimizi de hiçbir zaman gizlemedik...Neşrettiğimiz yazılar ise diplomatik olmaktan ziyade, Rus Bolşeviklerinin Türk milli inkılabına ve Kemalizm'e karşı yürüttükleri propagandaya dairdir... İstanbul'da çıkan gazete Semerkant'ta okunmalı.” sözünü bir Türk büyüklerinden işittik ve İstanbul gazetelerinden okuduk. Sovyet Rusya tarafından Türkiye ile Sovyet Türkleri arasına çekilen sed-i çin ile İstanbul'da yazılan bir gazetenin Semerkant'ta okunması nasıl mümkün olabilir? Artık Yaş Türkistan Türkiye toprağına girmeyecek. Yaş Türkistan'ın yasaklanmasıyla Türkiye'deki yurttaşlarımızın yurtlarıyla olan bağlantısı tamamen kopmuş oldu. Yaş Türkistan'ın Türkiye'deki vatandaşlarına uzanan kolu, kardeş Türkiye hükümeti tarafından kesildi. Bununla Anadolu ile Türkistan arasına çekilen sed-i çin birkaç metre daha uzadı....Çare yok. Bu ağır, unutulmaz darbeyi de kabul edip, onun manevi vücudumuzda oluşturduğu göm-gök izi, acısını da tahammül ve sabırla taşıyacak ve yolumuza devam edeceğiz.”¹⁶⁸

¹⁶⁴ Yaş Türkistan, **Yaş Türkistan Dergisi**, Sayı 15,1930.

¹⁶⁵ Yaş Türkistan'ın Amacı, **Yaş Türkistan Dergisi**, Sayı:1, 1929, s.1.

¹⁶⁶ Çelebi, s. 38.

¹⁶⁷ Yaş Türkistan, **Milliyet Gazetesi**, 7 Ekim 1934.

¹⁶⁸ Mustafa Çokayoğlu, “Yaş Türkistan”, **Yaş Türkistan Dergisi**, Sayı: 60, 1934, ss. 6-11.

Cumhuriyet Gazetesi ise, bu dönemde Osmanlıca basılmış olup, gazetede Türkistan hakkında bilgiler yer verilirken, Türklerle ilgili köşe yazıları da mevcuttur. Bu konular hakkında gazetede ki haberlere örnek verecek olursak;

“Türkistan Kıyamı Sovyetlerin vergi tahsilinde gösterdikleri tutum üzerine Türkistan Türklerinin kıyama kalktığını belirtmektedir. 23 Mayıs’ında köylerde kıyam çıktığını yazmaktadır. Kızıl ordunun duruma müdahale ettiğini, 5 Nisanda Taşkent ve Semerkant’ta Timur yolu üzerindeki Rus köyleri ahalisi karşı kıyam eden Müslümanlara ittihak ettiklerini belirtmektedir. 10 Nisanda Taşkent şehrinin muvaselesi kat’edilmiş kızıl, tahliye ettiğinden Buhara’da bir ihtilal komitesi tenkil edilmiştir. Taşkent’te muhabere irtibatı ancak telsiz ve telgrafla temin edilmektedir. Türkistan cumhuriyeti dâhilinde bulunan bütün demir yolları yerli halkın kontrolünde bulunmaktadır.”

Aynı gazetede “Türkistan’da Kıyam” başlığıyla verilen haberde kıyamın şiddetle devam ettiği ve Mücahitlerin muhasara altında tutulduğu ve Sovyetler Birliği’nin ordusunda da yerli askerlerin mücahitlere ittihak ettiği konusu konu ile ilgili makale de şu şekilde verilmiştir;

“Son gelen malumata göre Türkistan ihtilali şiddetle devam etmektedir. Şehir geçen nisanın yedisinde Türkler tarafından işgal edilmişti. Mücahitler şehri aralık ta terk etmek mecburiyetinde kalmışlarsa da şimdi yeniden muhasara altına almışlardır. Türklerin kıyamına sebep Sovyet hükümetinin Türkmenistan’da uyguladığı zulüm ve baskı siyasetidir. Son zamanlarda Bolşeviklerin tahammülsüz vergileri ve vermeyen Türklere karşı uyguladığı siyasetin sonucu olduğu yazılarak bu suretle halk susuzluktan kırılmağa başladığı, zira Türkistan’da yağmurlar pek az olduğundan ziraat ancak kanallarla yapıldığı ve Mücahidin süvarisinin Taşkent’te karşı yaptığı mücadelenin büyük faydası olduğu ve Kızıl orduda hizmet etmekte olan askerlerin bundan cesaret alarak mücahitlere ilhak ettikleri belirtilmektedir. Afganistan’daki kıyamın Bolşeviklerin tahriki olduğuna dair görülmektedir.” Bolşevikler Afganistan Emirini Buhara’daki erbabı kıyama men için Afganistan’da Emirin başına gaile çıkardıkları yazmaktadır Türkistan Kıyamı haberinde Türkistan’ın dörtte üçü yine kıyamcıların eline geçtiği” haberine yer verilmektedir.¹⁶⁹

---

¹⁶⁹ Son Telgraflar, Cumhuriyet Gazetesi, 11 Mayıs 1934.

Doğu Türkistan'ın 1933 yılında bağımsızlığını ilan etmesi Türkiye'de ilgi ile karşılanmıştır. Cumhuriyet gazetesinde, Doğu Türkistan'ın Çinlilere karşı açtıkları istiklal savaşı iki yıllık bir mücadelenin ardından Asyalı Türklerin zaferi ile sonuçlandı, denilerek Türk ve dünya kamuoyuna duyurulmaya çalışılmıştır.¹⁷⁰ Ayrıca, Doğu Türkistan'ın bağımsızlık girişimleri, Pekin'e Avrupa'dan gelen gazetelerde ve İngiliz gazetelerinde de haber olarak yer almıştır. Kurulan yeni Türk devletinin şeklinin cumhuriyet olacağı gazetelere konu olmuştur.¹⁷¹

11 Mayıs 1934 'te çıkan haberde ise, Türkistan'da Sovyetler ve Bolşeviklerin uygulamış oldukları kıyam politikasının durulduğu, Komünistlerin herhangi bir faaliyetinin kalmadığı, Doğu Türkistan'daki genel Komünist eşrafın geri çekildiği bildirilmektedir. Türkistan'daki kıyamın Rusya'da vuku bulmakta olan diğer kıyamlar ile alakadar olduğu hakkında ortada ilanı vardır. Türkistan'ın Hazar Denizi sahilindeki Rus karargâhının Rus tehdidiyle karşı karşıya olduğu belirtilmekte¹⁷² ve Nadir Şah'ın bir kadın tarafından öldürdüğü haberine yer verilmektedir.¹⁷³

Doğu Türkistan bağımsızlığı kazandıktan sonra Turan Cemiyeti Başkanı Muharrem Fevzi Bey ve kabinesinin vermiş oldukları yeni devlete dair konferans Cumhuriyet Gazetesi tarafından haber edilmiş olup aynı gazetede konu hakkındaki makale de şunlardan bahsedilmiştir;

“Turan Cemiyeti Reisi Muharrem Fevzi Bey'in arkadaşlarımız dün İstanbul Halkevinde Şarki Türkistan'da yeni kurulan Türk devletinin coğrafi ve tarihi hakkında bir konferansı vermiştir. Mumalleyh söze başlarken müstakil yeni Türk devletinin son senelerde Asya'nın şarkında teessüs eden yeni devletler ve İstiklal kazanan milletler arasında büyük bir fark olduğunu ehemmiyetle kaydederek demiştir ki “-Japon orduları Mançuri ile Moğolistan'da yerleştikten sonra Mançuller ile Moğollar istiklallerini ilan ettiler. Şark Türkleri hiçbir taraftan himaye ve teşvik görmedikleri halde sırf öz teşebbüsleri ve gayretleriyle, hürriyet ve istiklallerini almışlar ve bu uğurda binlerce can feda etmişlerdir. Mesela, Altay dağlarındaki Kumul Türkleri kıyam edip Çinlilerle harbe girdikten beri yirmi bin şehit, yeni Kaşgar cephesinde ve diğer cephelerinde on beş bin mecruh vermişler, Kumul Türkleri Şarki Türkistan'daki

¹⁷⁰ Şarki Türkistan, **Cumhuriyet Gazetesi**, 3 Aralık 1933, s.1.

¹⁷¹ Şarki Türkistan Cumhuriyeti Kuruldu, **Cumhuriyet Gazetesi**, 23 Aralık 1933,s. 3.

¹⁷² Mançuri İmparatorluk, **Cumhuriyet Gazetesi**, 4 Ocak 1934.

¹⁷³Şarki Asya'daki Vaziyet, **Cumhuriyet Gazetesi**, 5 Ocak 1934.

Çin askeri idaresinin merkezi Urumçi şehrine yakın bulduklarından muntazam Çin askeri kuvvetlerinin en şiddetli hücumlarına bu Türklerin maruz kaldıklarına, Kumul Türkleri üzerlerine gelen Çin'in muntazam kuvvetlerini defaatle perişan ettikten sonra Şarki Türkistan'ın garp ve cenup tarafındaki bütün Türkler kıyam ederek Çin kuvvetlerini imha ettiklerine ve Muharrem Fevzi Bey, Şarki Türkistan istiklal mücadelesinin iki senelik tarihçesini yaptıktan sonra bu memleketin coğrafi vaziyetini ve tarihi ahvalini harita üzerinde göstermiştir. Mumaileyh Şarki Türkistan'ın beynelmilel coğrafi isimlerinin bile kamillerinin Türkçe olduğunu ispat ettikten sonra Türk harsının ilk defa Şarki Türkistan'da inkişaf eylediğini ve 10.yy'da Arap harflerinin kabulünden çok evvel Uygur harfleri kullanan Şark Türklerinde edebiyat ve fününun pek ziyade terakki etmiş olduğunu izah etmiş ve Türk harsının beşiği olan bu memleketin istiklal ve halası Türk ırkının ilim ve irfan sahasının çok genişlemesine hizmet edeceğini ilave etmiştir.” Şarki Türkistan'ın tarihi, coğrafi, iktisadi ve askeri ahvalisi şümullu ve toplu bir suretle tasvir eden bu konferans çok alkışlanmıştır. ¹⁷⁴

Cumhuriyet Gazetesi'nin 5 Şubat 1934 günü çıkan sayısında yer alan “Şarki Türkistan'a Dair Asılsız Şayialar” başlık makalesinde Türk-Afgan ilişkileri konu alınırken Afgan Elçisinin Türkiye Cumhuriyeti'ne izahatta bulunduğu bahsedilmiştir.¹⁷⁵ Aynı gazetenin “Şarki Türkistan ve İngiltere” başlıklı haberinde ise;

“Şarki Türkistan'ın şimal ve şimali garbinde şimdilik tutunabilmiş olan Çin kuvvetlerinin kumandanları arasında ihtilaf çıkmış, bu suretle yeni Türk Cumhuriyetinin askeri vaziyeti bir kat daha iyileştiği ve Şarki Türkistan'da iki türlü Çinli askeri kuvvet vardır. Biri öteden beri burada yerleşen Çim idaresi mensupları ve bunların askeri teşkilatının bakiyesi olduğudur. Diğeri Şimali Mançurideki muharebelerde Japonların karşısında mağlup olarak Şarki Siberya'ya iltica eden ve oradan garbi Siberya'ya tarikile Türkistan'a giren Jeneral Cua'nın kuvvetleridir. Jeneral Cua ile müttefiki Jeneral .Çang, Urumçi'de bulunan hükümetin emrini dinlemek istemediklerinden harp açmışlar ve iki koldan Urumçi üzerine yürüdükleri, Civardaki Türk kuvvetleri bu ihtilaftan istifade ederek Kadi civarında General Cuanın bir alayını imha ettikleri ve kumandanını da öldürdükleri, Jeneral Cuanın diğer kuvvetleri de Karaşehir civarında mağlup ve perişan oldukları, Jeneral de istiman eylediği, Kuleadaki Jeneral Çangın askerleri dahil Şarki Türkistan'ın ve şimali şarkisi

¹⁷⁴ Şarki Türkistan ve İngiltere, **Cumhuriyet Gazetesi**, 31 Ocak 1934.

¹⁷⁵ Şarki Türkistan'a Dair Asılsız Şayialar, **Cumhuriyet Gazetesi**, 5 Şubat 1934.

müntehasındaki Çökücek şehri üzerine sevk edilmişse de bunlar Jeneral Cuanin mağlubiyet haberini işittiklerinden isyan çıktığı, velhasıl Japonların karşısında bozulan Jeneral Cua'nın kuvvetleri şimdi şarki Türkistan'da da büyük bir hezimete uğradıkları, Şarki Türkistan'ın şimalinde askeri vaziyet Türk hükümeti lehine iyileşe dursun, diğer taraftan İngiltere hükümetinin bir kararı, bu devleti yeni Türk devleti ile hemhudut yaptığı, Şarki Türkistan'la İngiliz Hindistan'ı arasında şimdiye kadar muttasıl ve müşterek bir hudut olmadığı, çünkü İngiliz Hindistan'ı ile şarki Türkistan arasında Hindistan'ın en büyük yerli hükümetlerinden biri olan Keşmir'in arazisi bulunuyordu. Keşmir'deki nüfusun ekseriyeti Turandan gelen Müslümanlar olduğu halde İngiltere hükümeti Türkistan ve Efganistan hududunda Müslümanların toplu bir halde bulunmaları için bu mühim memleketin idaresini 1842'de bir Mecusi idareciye bıraktığı ve Keşmir Müslümanları Mecusilerin idaresi altında ezilmekte olduklarından defaatle isyan ettikleri, 1930'da çıkan böyle bir kıyamda mihrace İngiliz kuvvetlerinden istimdat ederek hükümetini ve tahtını Müslümanlardan kurtardığına, İngiltere şimdi şarki Türkistan ve Tibet'teki askeri ve siyasi ahvalden dolayı Keşmir mihracesinin elinden şarki Türkistan'a mücavir olan arazi payitahtı Srinagar şehrini almaya karar vermiştir. Bu yerler için Keşmir mihracesinin Pencap çölünde Siyalkot şehri etrafında bir miktar arazi verilecektir. İngiltere, İngiliz Hindistan'ı hükümeti ile birlikte büyük masraflar ihtiyaç ederek Sringar şehrini dünyanın en birinci müstahkemlerinden bir haline sokmayı da kararlaştırmışlardır.”¹⁷⁶

Cumhuriyet Gazetesinin 8 Ocak 1934 günü çıkan sayısında Turan Cemiyeti Başkanı Muharrem Fevzi Bey'in konu ile ilgili bir açıklamada buldukları ve bu açıklamasında konu hakkında şunları ifade ettikleri bildirilmiştir;

“İngiltere Japonya ile Sovyetler arasında vuku bulacak bir harbin sahası Uzak şarka münhasır kalmayıp Orta Asya'ya tevessü edeceğini muhakkak addelediğinden Hindistan'ın yalnız Efganistan ve garbi Türkistan hudutlarında değil Şarki Türkistan hudutlarında dahi her ihtimale karşı hazır bulunmağa lüzum gördüğü ve Şarki Türkistan şimdiye kadar yalnız Sovyet Rusya ve Efganistan'la hemhuduttu. Bundan sonra doğrudan doğruya diğer büyük devletlerle askeri ve siyasi hududa malik olacağı belirtilmektedir. İktisadi zaruretlerle silahları azaltmanın düşünüldüğü şu sırada İngiltere'nin Asya ortasında milyonlarca İngiliz liralık masrafı göze aldirarak büyük

---

¹⁷⁶ Şarki Türkistan ve İngiltere, **Cumhuriyet Gazetesi**, 8 Ocak 1934.

*mevkii müstahkemler vücuda getirmeğe karar vermesi Bahrimuhitikebir muvazesi kadar Orta Asya muvazesinin dahi cihan sulhunu tehdit eden bir şekil aldığıını ispat ettiğini anlatmaktadır.”*¹⁷⁷

Cumhuriyet Gazetesinin 8 Ocak 1934 günü çıkan sayısında Muharrem Fevzi Bey’in kaleme almış olduğu “Moğollar İstiklal İstiyor” başlıklı makalesinde Doğu Türkistan’ın Çin tarafından işgal edilmeye başlandığı konusu ele alınmış olup, konu hakkında şunlardan bahsedilmiştir;

“Büyük Asya kıtasının mahkûm milletleri birer birer istiklal kazandığı ve Milliyet ve istiklal hareketleri bu kıtayı baştanbaşa dalgalandırdığı yazmaktadır. Haberde, “bu hareketlere şimdi Moğolistan sahne olmaktadır. Bir zamanlar bütün dünyayı titreten Moğollara son asırlarda derin bir uyuşukluk gelmiş, bu millet ecnebi nüfus ve idaresi altında kalmıştı. Vaktile Çinlilere hükmeden Moğollar bilahere Çinlilere tabi olmuşlardı. Son zamanlarda şarkta ve garptaki komşularının istiklal mücadelelerini gören Moğollarda dahi istiklal arzusu uyanmıştır. Moğolistan’ın garp komşusu Şarki Türkistan’daki milliyet ve istiklal mücadelesi de Moğolların uyanmasına çok yardım etmiştir.

Şurası gelmişken şunu da kaydedelim ki, Moğollarla şark Türkleri çok iyi geçiniyorlar, Şarki Türkistan’ın Döngen denilen unsuru Müslüman olduğu halde din kardeşleri Türklerin aleyhine Mecusi Çinlilerle birlikte hareket ve harp ettikleri halde büyük ve küçük Altay dağları civarında yaşayan Moğollar hep birlikte Türklere iltihak ederek elbirliği ile Çinlilere kaşı harp açmışlardır. Moğollarla şark Türkleri arasındaki bu tesanüt ve ittifakın hala devam ettiği Şarki Türkistan Türk Cumhuriyetinin resmi gazetesi (Şarki Türkistan hayatı) son nüshasında memnuniyetle kaydedilmiştir.

Moğolların sakin bulunduğu geniş saha başlıca dâhili ve harici diye ikiye ayrılmaktadır. Seddiçinin yukarı tarafından olan Cenubi Moğolistan’a ve Siberya hududuna mücavir olan kısmına yani Şimali Moğolistan’a dahi harici Moğolistan adı verilmiştir. Harbi Umumiden evvel Çarlık Rusya’sı Şimali Moğolistan’a sokulmağa, Mançuri ve Şarki Türkistan’ın İli havzasında olduğu gibi bu yerleri dahi nüfuzu altına

---

¹⁷⁷ Şarki Türkistan ve İngiltere, **Cumhuriyet Gazetesi**, 8 Ocak 1934.

*almağa çalışıyordu. Hali hazırda bu yerler Sovyetlere tabi hükümet teşkilatı altında bulunuyor.”*¹⁷⁸

Muharrem Fevzi Bey'in “Moğollar İstiklal İstiyor” başlıklı makalesinde bahsettikleri Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin resmi gazetesi olan “Şarki Türkistan Hayatı” adlı gazetenin Moğollar ve Çinliler arasındaki ilişkilerden bahsetmesine ise Cumhuriyet Gazetesi şu şekilde yer vermiştir;

“Dâhili Moğolistan ise öteden beri Çin'in nüfuz ve hükmü altında idi. İşte son zamanlarda istiklal hareketi başlayan yer, bu dâhili Moğolistan'dır. Geçen hafta Moğolların mümessil ve reisleri büyük bir kurultay akdederek memleketin alacağı şekli görüşmüşlerdir. Bu kurultaya Çin dâhiliye nazırı dahi iştirak etmiştir. Dâhiliye Nazırı, Mançuri ve Şarki Türkistan ve Tibet gibi, Moğolistan'ın dahi büsbütün Çin'den ayrılmaması için kurultaya vasi muhtariyet teklif etmiştir. Fakat kurultay Moğolistan'ın tamamen müstakil bir devlet olmasına karar vermiştir. Geçen ay Şarki Türkistan gelerek burada Türklerin akdettiği büyük kurultay üzerinde tesir yapmağa ve bu memleketin asıl Çin ile siyasi rabitalarını muhafaza etmeğe çalışan Çin hariciye nazırı maksadına muvaffak olamayarak Siberya ve Vladivostok tarikile Nankine avdet ettiği gibi Çin dâhiliye nazırı dahi Moğolistan'dan eli boş olarak Pekin tarikile Çin'in merkezine dönmüştür, Çin hükümeti yeni dâhili gaileler karşısında bulunuyor. Şimdilik bütün emeli asıl Çin'i inkısam ve ihlalden kurtarmaktır. Şanghai hadislerinde Japonlara karşı harbeden 19. Çin kolordusu, Tormoz adası karşısındaki Fokien eyaletinde müstakil bir hükümet kurmuştur. Şimdiye kadar bütün askeri kuvvetini bu sahil eyaletinin arkasındaki Sinkiang eyaletindeki komünistlere karşı mücadeleye hasreden milli Çin Cumhuriyet hükümeti yeni isyan karşısında şaşırmıştır. Şu kadar var ki şimdiye kadar milli hükümete kafa tutan Kanton'daki mahalli hükümet kendisine hemhudut olan Fokien eyaletindeki isyandan endişeye düşmüştür. Bu hükümet dahi askeri kuvvetlerini asi 19. kolordu ile komünistlere karşı sevk etmektedir. Bu muharebeler Çin devletinin mukadderatını tayin edeceğinden milli Çin hükümeti yabancı unsurların sakin bulunduğu Şarki Türkistan ve Moğolistan'la uğraşacak bir vaziyette değildir.”¹⁷⁹

¹⁷⁸ Muharrem Fevzi, “Moğollar İstiklal İstiyor”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 8 Ocak 1934.

¹⁷⁹ Yeni Bir Türk Cumhuriyeti Doğdu, **Cumhuriyet Gazetesi**, 21 Aralık 1934.

Cumhuriyet Gazetesi'nin 21 Aralık 1934 günü çıkarmış olduğu sayısında “Şarki Türkistan Cumhuriyeti” başlıklı haberde Asya'da Türk ve Moğol ittifakı yapıldığı ve iki senelik istiklal harbinden galip çıkan yeni Cumhuriyet'in, askeri ve idari teşkilatını asrileştirdiği yazılmaktadır. Şark Türklerinin Çinlilerin idare ve hâkimiyetine karşı açtıkları istiklal harbi iki senelik bir mücadeleden sonra bu Asyalı Türklerin zaferiyle neticelendiği, bu mücadelenin Asya'da yeni bir Türk devletinin kurulmasını temin ettiği ve öteden beri Türkler için en uygun idare şekli Cumhuriyet olduğundan şark Türkleri devlet teşkilatını kurmak için iki ay evvel akdettikleri büyük kurultayda yeni müstakil Türk devleti için Cumhuriyeti rejimini ittifakı ara ile kabul ettikleri yazılmaktadır.¹⁸⁰ Haberin devamında ise; “*Şark Türkleri Cumhuriyet hükümeti Çağatay lehçesiyle ve (şarki Türkistan hayatı) namı altında ve dilde, işte, fikirde birlik gibi asri Türklerin ananevi olan şiarı ile bir resmi gazete de neşredilmektedir. Bu gazetenin bize gelen nüshalarında şark Türklerinin devlet teşkilatı, siyasi, ilmi, ictimai faaliyetleri hakkında birçok tafsilat verilmiştir. Resmi menabi istinat eden bu haberlerin sıhhatine ve mübalağasız olduğuna inanmak lazımdır. Zaten şarki Türkistan'daki istiklal hareketine dair bu memlekete civar olan Hindistan ve Çin'in eski payitahtı olup öteden beri şarki Türkistan'la muvasala ve muhabere yolları bulunan Pekinden Avrupa gazetelerine gelen haberler de aşağı yukarı birbirine uygundur. Bilhassa Kaşgar civarındaki son muharebelere dair İngiliz gazetelerle Türkistan hükümetinin neşrelediği haberler yekdiğerine tevafuk etmektedir.*

Şark Türkleri bu iki ay evvel akdettikleri büyük kurultayda istiklal mücadelesine, terakki ve teceddüt hamlelerine gayri muntazaman ve başıbozuk teşkilatla değil, muntazam ve asri bir devlet teşkilatı vücuda getirilerek daha toplu bir surette devam edilmesine lüzum gösterilmişlerdir. Bu maksatla şarki Türkistan Türk Devleti kurulmuş, yeni Türk devleti için Cumhuriyet şekli kabul edilmiş, Reisi cumhurluğa iki seneden beri Çinlilere karşı yapılan mücadelede ve muharebede fevkalâde yararlığı görülen Hacim Bey intihab edilmiştir. Şimdiye kadar Şarki Türkistan'da Kırgız ve Özbek gibi muhtelif Türk unsurları kendi başlarına Çinlilerle mücadele ediyorlardı. Kurultayda bütün Türk unsurları ittifak etmiş ve Şarki Türkistan Cumhuriyeti Türk devleti bayrağı altında müttefiken çalışacağı kabul etmiştir. Bunun

---

¹⁸⁰ Yeni Bir Türk Cumhuriyeti Doğdu, **Cumhuriyet Gazetesi**, 21 Aralık 1934.

için şimdiye kadar İli havzasında müstâkilen hareket ve hükümet etmekte olan Kırgızların reisi Şerif Han Reisi cumhur Niyaz Hacim Bey'in umumi devlet reisi olduğunu kabul etmiştir.”¹⁸¹

Cumhuriyet Gazetesinin “Uzaktaki Tehlike” adlı makalesinde ise Doğu Türkistan’daki Moğol unsurlarının hükümet içindeki faaliyetleri hakkında şunlardan bahsettikleri bildirilmiştir;

“Şarki Türkistan’daki Moğol unsuru da kurultayda bulundurduğu mümessiller vasıtasıyla buradaki Türk Reisi Cumhuriyet’in umumi devlet reisi olmasına karar vermiş, Moğollarla şark Türklerinin müttefikane ecnebi müstevlilere karşı harp etmesi için ahdetmişlerdir. Bu suretle Türk ve Moğol ittifakı vücuda gelmiştir.

Büyük kurultay devlet kabinesini de teşkil etmiştir. Hariciye nazırlığına Kasım Can Bey tayin edilmiştir. Harbiye nazırlığına ve cenubi Kolordu Kumandanlığına Şerif Han geçmişlerdir. Son yapılan askeri harekât neticesi olarak Tarım nehri havzası Çinlilerden tathir edilmiştir. Yalnız Kaşgar’ın Yenişehir havalisinde Çinlilerle Döngenerler hala mevkiilerini muhafaza etmektedirler. Şimal havalisinde yapılan askeri hareketlerde Cokucek şehri Çinlilerden zapt edilmiştir. Yeni hükümet makinesi muntazam bir suretle işlediği gibi askeri harekât da bir merkezden ve muntazam bir surette idare edilmektedir.”¹⁸²

Cumhuriyet Gazetesinin aynı tarihli sayının siyasi icmal köşesinde Moğolistan Meselesi olarak verilen haberde ise Japonya’nın Çinile Moğolistan’a verilen ulti­matom hakkında ise şu şekilde bahsedilmiştir;

“Umum Rusya komünist fırkası on yedinci kongresinde okunan bir telgrafhane ile Japon harekâtı askeriye kumandanı tarafından Cahar eyaletindeki Çin hükümetine verilen bir ulti­matom bütün dünyanın nazari dikkatini çeker. Moğolistan meselesine celbetmiştir. Komünist kongresinde okunan telgraf, şimali Moğolistan’ın merkezi Ulan Batur- eski ismi Urga şehrinden, Moğol ihtilal halk fırkası riyasetinden gelmiş olup Moğolistan’ın Japon emperyalizmi tarafından tehdit edilmekte olduğunu ve Sovyetlerden muavenet beklendiğini bildirmektedir. Moskova’dan istindat eden bu telgraf Sovyetlere dayanmakta olan harici yani Şimali Moğolistan’ın Japon istilası tehlikesine maruz kaldığını ispat ediyor. Japon kumandanlığı tarafından cenubi

¹⁸¹ Yeni Bir Türk Cumhuriyeti Doğdu, **Cumhuriyet Gazetesi**, 21 Aralık 1934.

¹⁸² Uzakşark’taki Tehlike, **Cumhuriyet Gazetesi**, 23 Aralık 1934.

Moğolistan'daki Çin hükümetine bildirilen ulti­matomun ihtiva ettiği maddeler şunlardır:

- 1- *Seddi Çin boyunda Liminzu civarında Çin askeri kuvvetleri işgal etmekte buldukları mevzileri derhal tahliye edeceklerdir.*
- 2- *Çin kıtaatı askerlikten tacrit edilen bir mıntı­kaya sevk edilecektir.*
- 3- *Çin memurları Mançuri'den gelen gazetelerin ve beyannamelerin duhulünü men etmeyeceklerdir.*
- 4- *Çin memurları yukarıdaki talepleri derhal kabul ve icra etmedikleri takdirde Japon kuvvetleri harekâtı askeriyeye başlayacaktır.*

Bu ultimatom Japon kumandanlığının Mançuri ve Jehol gibi cenubi Moğolistan'ın Cahar ve bunun garbindeki Suivuan eyaletinde Çin askeri idaresine kat'î suretle nihayet vermeğe niyet ettiklerini anlatıyor. Bu eyaletlerde Japon kuvvetleriyle bunların muavini Mancu ve Moğol kuvvetlerinin yerleşmiş olmasıyla Sovyetlere dayanmakta bulunan şimali yani harici Moğolistan'ın dahi Japonları tarafından işgaline yol açılmış olacaktır. Bunun için Ulam Baturdaki hükümet Sovyetlerden istimdat etmiştir.”¹⁸³

Sovyetler Japonların Mançuri'nin Sovyet mıntıkasının şimal kısmında yerleşmeleri hadisesi karşısında büyük sulhperverlik göstermişler ve Japonların bu harekâtına bilfiil mani olmamışlardı. Şimdi Japonların Moğolistan'ın Sovyet nüfuz mıntıkası olan şimal kısmını tehdit etmelerine karşı nasıl bir hattı takip edecekleri malum değildir. Şu kadar var ki Sovyet devlet adamları nefsi Sovyet arazisine karşı yapılacak herhangi hücum ve tecavüze kuvvetle mukabele edileceğine on yedinci kongrede irat eyledikleri nutuklar ile şüp­he bırakmamışlardır.

Cumhuriyet Gazetesi 23 Şubat 1934 günü yayınladıkları “Şarki Türkistan'da Yeni Cumhuriyet” adlı makalelerinde Doğu Türkistanlılar ile Tunganlar arasındaki mücadele ve Tunganların mağlubiyetiyle Doğu Türkistanlıların bağımsızlığı konu alınmış, makale de şunlardan bahsedilmiştir;

“Çin'de Mançu hakanlığının sukutundan sonra Çin hükümetinin Mançuri, Moğolistan ve şarki Türkistan gibi etrafındaki yerlerde Mançu, Tunguz, Moğol ve Türkler elindeki ziraate Salih yerleri zapt ederek bu yerlere Çinli muhacirler

---

¹⁸³ Yeni Bir Türk Cumhuriyeti Doğu, **Cumhuriyet Gazetesi**, 21 Aralık 1934.

doldurulmuş olması buraların halkının çorak, çöl ve yüksek dağlık yerlerde çekilmeğe mecbur ederek maişet cihetinden büyük bir hata olduğu Moğolistan'daki hadiselerle dahi sabit olmuştur. Çünkü Japonlar cenubi Moğolistan'a girdikleri vakit Moğollar tarafından pek iyi karşılanmışlar, bunlarla birlikte Çinlilere karşı harekâta bulunmuşlardır. Dünyanın en zengin bir yeri olup mesahai sathiyesi Avrupa kıtasının yarısına muadil bulunan Moğolistan'ın atisi şimdi bütün cihanı alakadar etmektedir.”

Ocak 1934'ün sonlarından itibaren Tunganların Doğu Türkistan hükümetine başkaldırarak çeşitli başarılar elde etmeye başlamalarına karşı Türk basınında bu gelişmelere değinilmekte birlikte, genellikle kamuoyuna Türklerin başarılarının yansıtıldığı görülmektedir. Örneğin, 30 Ocak tarihli Hâkimiyet-i Milliye Gazetesinde, Anadolu Ajansı kaynaklı olarak yer alan bir haberde, Doğu Türkistan hükümet kuvvetleri ile Tunganlar arasında çıkan çatışmada 2000 Tungan askerin öldüğü ya da yaralandığı belirtiliyordu. Yine sonraki gelişmeler sonucu, Türk kuvvetlerinin yenilgileri iyice belirginleşmeye başlamış olmasına, Çin ve Tungan güçleri birçok şehrin denetimini ele geçirmiş olmalarına karşın aynı gazete, bu olayı Türkiye kamuoyuna Tunganların yenilerek geri çekilmeye başladığı, birçok şehrin geri alındığı şeklinde yansıtıyordu.

II. Dünya Savaşı sonucunda dünyanın iki kutba ayrılması ve ideolojik kamplaşmaların esas olması ülkelerin politik tavırlarını şekillendirmiştir. Sovyetler Birliğinin bu dönemde etkin olması ve Türkiye'nin Batı bloğunda yer alması Doğu Türkistan siyasetinde etkin olmamasında belirleyici olmuştur. Doğu Türkistan Cumhuriyetinin kurulması basında yer almış, Doğu Türkistan mücadele önderleri Türkiye ziyaretinde bulunmuştur. Ancak ilişkiler bundan öteye gitmemiştir. “*Türkiye izlediği denge politikasıyla Rusya ve Çin'i karşısına almak istememişti*” diye belirtilerek bölgedeki durum özetlenmiştir.¹⁸⁴

Türk Basınında 23 Mart 1934 tarihinde Cumhuriyet Gazetesinde Doğu Türkistan'da iç harbe sebep olan Tunganların (Çinli Müslümanların) ve askeri teşkilatlarının ağır bir mağlubiyet aldığı haberi yayınlanmıştır.¹⁸⁵ Diğer bir haberde, Doğu Türkistan'ın bağımsızlık mücadelesi verdiği 1933-1934'lü yıllarda sadece Çin ve Sovyet Rusya değil, cihan devletleri diye adlandırdığımız büyük devletlerden

¹⁸⁴ Şarki Türkistan'da Yeni Hükümet, **Cumhuriyet Gazetesi**, 23 Şubat 1934.

¹⁸⁵ Şarki Türkistan'da Yeni Hadiseler, **Cumhuriyet Gazetesi**, 23 Mart 1934, s.3.

birçoğunun bölge ile ilgili yakın siyaset izlediğine değinilmiştir. Bunlara ek olarak, Çin ve Sovyet Rusya'nın yanı sıra Almanya, Fransa, İngiltere ve Japonya gibi güçlü devletler de kendi çıkarları doğrultusunda bölge etkin olmaya çalışmışlardır. Dışişleri Bakanlıkları vasıtasıyla aldıkları bilgileri kendi ülkelerinin gazetelerine taşımışlardır.¹⁸⁶

30 Mayıs 1934 tarihinde Londra ve Moskova gazetelerinde ise Çin'in Doğu Türkistan üzerine bir ordu yolladığı ve daha sonra bu orduyu dağıttığı haberi verilmiştir.¹⁸⁷ Doğu Türkistan'ın 1934 yılında bağımsız bir devlet olması ve bu coğrafyada ki diğer Müslüman topluluklara örnek olacağı endişesi, İngiltere ve Japonya'nın da bölgeye dikkatini yoğunlaştırmasında etkili olmuştur.¹⁸⁸ Sovyet yönetimi, Doğu Türkistan elçilerinin Kabil'deki Alman elçiliğiyle görüşmesinden memnun olmamıştır.¹⁸⁹

Cumhuriyet Gazetesi yazarı Muharrem Feyzi'nin haberine göre Çin Müslümanları, Urumçi Türkleri, Kırgız Türkleri ve Kaşgar Türkleri birbirleri arasında hâkimiyet mücadelesine giriştikleri ve bu durum Doğu Türkistan için endişe verici bir durum haline dönüştüğü bildirilmiştir.¹⁹⁰ Doğu Türkistan Türkleri kendi içlerinde sorun yaşadığı dönemde zaman zaman Çin'in de kendi içinde sorunlar yaşadığı anlaşılmıştır. Özellikle komünist grupların askeri teşkilatlanmaları nedeniyle Çin Hükümetinin bunlarla mücadeleye giriştiği görüldüğü bildirilmiştir.¹⁹¹ “Siyasi İcmal” isimli köşesinde konuyu Muharrem Feyzi gündemde tutmuştur. Bunlara rağmen, Türk-Rus ilişkilerini bozmasından endişe edilerek bu dönemde Yaş Türkistan Dergisinin yurda sokulması da yasaklanmıştır.¹⁹²

Hâkimiyet-i Milliye Gazetesinde “Uzak Şark ve Rusya” isimli çıkan makale de¹⁹³ Şarki Türkistan, Moskova ve Taşkent'ten edinilen bilgiler aktarılmıştır. Bu bilgiler adı geçen makalede şu şekilde verilmiştir;

“Sinkiang'ın şarkında Çin'den ayrılan ve istiklalini ilan eden bir hükümet teessüs etmiştir. Yeni hükümetin başında Sabit Bomolla adında bir tüccar vardır. Bu

¹⁸⁶ Şarki Türkistan, **Cumhuriyet Gazetesi**, 9 Nisan 1934, s.2.

¹⁸⁷ Çin ve Doğu Türkistan, **Cumhuriyet Gazetesi**, 30 Mayıs 1934, s.2.

¹⁸⁸ Hindistan ve Türkistan, Siyasi İcmal, **Cumhuriyet Gazetesi**, 25 Haziran 1934, s.2.

¹⁸⁹ Forbes, s.210.

¹⁹⁰ Siyasi İcmal, **Cumhuriyet Gazetesi**, 20 Ağustos 1934, s.2.

¹⁹¹ Siyasi İcmal, **Cumhuriyet Gazetesi**, 18 Eylül 1934, s.2.

¹⁹² Siyasi İcmal, **Cumhuriyet Gazetesi**, 11 Ekim 1934, s. 2

¹⁹³ Uzak Şark ve Rusya, **Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi**, 16 Ocak 1934, s.5.

hükümete ve reisine Hotang adında bir tüccar vardır. Bu hükümete ve reisine Hotang Emiri müzaharat etmektedir. Mezkûr hükümet İngiliz Hindistan'ı ile hemhuduttur. Sabit Bomolla Afganistan Harbiye Nazır muavinin riyasetinde bir heyet göndererek iki hükümetin karşılıklı tanışmaları için müzakerelere başlamıştır. Heyet Afganistan'dan sonra Hindistan'a gidecektir. Hükümetin parolosu Sinkiang'dan Çinlilerin tamamıyla tardı"¹⁹⁴

Hâkimiyet-i Milliye Gazetesinde "Uzak Şark ve Rusya" isimli çıkan makale de konu ile ilgili olarak gazetenin muhabirinin Dışişleri Bakanımız Tevfik Rüştü Aras'a görüşlerini sormaları üzerine Tevfik Rüştü konu hakkında muhabire şu beyanatta bulunmuşlardır;

"-Şarki Türkistan hakkında muhtelif yerlerden parça parça haberler gelmektedir. Ancak o muntıkada Türkiye'nin hiçbir mümessili, memuru ve kimsesi bulunmadığı için malumatımız eksiktir. Çin'in garbında bulunan bu diyarda nasıl bir idare bulunduğunu da bilmiyoruz."¹⁹⁵

Kemalist Türkiye siyasetinin bir esası da her milletin inkişafını memnuniyetle görmek olduğuna göre kendi dilini konuşan bir diyar hakkında tabi başka türlü düşünülemez. Fakat şurası muhakkaktır ki her hali dürüst ve samimi olan inkılapçı Türkiye dünyada kurtuluş ve inkişaf yolunda çalışanlara kendi için beğendiği yoldan başkasını tavsiye edemez. Bizim bu yolumuz artık cihanın malumudur ve bu yol şöyle hülâsa olunabilir:

Temelini Altaylardan alan medeniyet Akdeniz'in adalarını ve yarımadalarını kendine ikinci vatan ittihaz etmiş ve burada inkişaf etmiştir.

Arada Ortakurum denilen karanlık devre geçirdikten sonra tekrar belirmiş ve bugüne kadar İskandinavya'ya doğru şimale gittikçe daha tekemmül eylemiş ve son zamanlarda Avrupa'nın şarkında ve garbında ve Akdeniz'in Anadolu yarımadasında ve Amerika'da yeni tecellilere mazhar olmakta bulunmuştur. "haberi "Harici politikada inkişaf için uğraşan milletler için komşu milletlerle ve dünya milletleriyle iyi münasebette bulunmaya ehemmiyet vermek ve bir yabancı politikaya alet olmamak ve sulhu sevmek lazımdır. Bilhassa coğrafi vaziyetleri az ve çok uzaktan ve yakından

¹⁹⁴ Şarki Türkistan Temasları, **Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi**, 25 Ocak 1934.

¹⁹⁵ Şark Türkistan Cumhuriyeti Hariciye Vekilimiz Beyanatta Bulundu, **Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi**, 25 Ocak 1934.

*bizim gibi olanların bu vesileyle hatırına getirmekte isabet gördüğümüz bir hakikat da şudur ki bütün komşularıyla ve dünya milletleriyle dost geçinmekle beraber inkişaf yolunda komşuları için ancak fayda veren Sovyet Rusya ile iyi geçinmek esastır.”*¹⁹⁶

31 Ocak 1934 günü Hâkimiyet-i Milliye Gazetesinde konu hakkında bir tekzip yayınladığı ve bunun şu şekilde olduğu bildirilmiştir;

“Bir Tekzip

*Resmi Tebliğ: Şarki Türkistan namına bir murahhasın Ankara'ya geldiği ve Cumhuriyet hükümeti nezdinde yeni idarelerinin tanınmasına teşebbüs ettiği ve Türkiye hükümet tarafından tanındığı etrafında çıkarılan şayialar asılsızdır.”*¹⁹⁷

31 Ocak 1934 günü Hâkimiyet-i Milliye Gazetesinde Kaşgar Hükümeti hakkında verilen haberde ise;

“Gazetelerin aldıkları haberlere göre Kaşgar hükümetinin bir heyeti murahhasası Kabil'de bulunmaktadır. Bu heyete Hotan Emirinin adamlarından Kurban riyaset etmekte ve heyet Afganistan sonra Hindistan'a gidecektir. Kaşgar heyeti murahhasası Almanya'nın Kabil sefiriyle birçok mülakatlarda bulunmuştur. Bu mülakatlardan maksat Almanya'dan silah satın almaktır. Alman sefiri heyete Kabil'de bulunan bir Alman tüccarın M.Ebreri silah fabrikalarının mutemedi olarak tavsiye etmiştir. Silahların Kaşgar'a Hindistan ve Afganistan yolu ile gideceği tahmin edilmektedir. İngiltere'nin Kabil sefiri bu silahların Hindistan'dan transit olarak geçmesinin imkânını temin için yardım edeceğini ancak Afgan hükümetinin de buna muvafakat etmesi gerektiği” ifade edilmiştir.¹⁹⁸

“Kaşgar Hükümeti” adlı makale de ele alınca konunun devamı niteliğinde ise 5-7 Şubat 1934 günlerinde Hâkimiyet-i Milliye Gazetesinde çıkan haberlerde ise şunlardan bahsedilmektedir;

“Kaşgar'a silah götürülmesine Dr. Mustafa Ali isminde bir mürteci de iştirak etmiştir. Bu adam İzmir'de hükümete karşı hazırlanan suikastın meydana çıkması üzerine Türkiye'den kaçmıştır. Geçen sonbaharda Hindistan ve Afganistan tarikiyle Kaşgar'a gitmişti. Kaşgar hükümetinin teşekkülü İngiliz-Alman faaliyetinin bir neticesi olarak telakki edilmektedir. Bu hal ecnebiler tarafından Çin'in taksimi

---

¹⁹⁶ Kemalist Türkiye Siyasetinin Bir Esası da Her Milletın İnkışafını Memnuniyetle Görmektir, **Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi**, 30 Ocak 1934.

¹⁹⁷ Tekzip, **Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi**, 31 Ocak 1934.

¹⁹⁸ Kaşgar Hükümeti, **Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi**, 31 Ocak 1934.

siyasetinin devamını ve merkezi Asya'da bir emperyalist üssül harekesinin ihdasını ispat eder.¹⁹⁹

Çinlilerin Taarruzu başlıklı haberde, Urumçi' den bildiriliyor. Sinkiang hükümetiyle Çin Generali Ma'unun kuvvetleri arasında müsademeler devam etmektedir. Çin Generalinin Urumçi'yi işgal etmek için yaptığı tüm teşebbüsler tard olunmuştur."²⁰⁰

Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi "Şarki Türkistan'a Akın" başlıklı makalesinde konu hakkında daha önceki makalelerindeki söylemlerine şu şekilde devam etmişlerdir;

"Müslüman Çinliler, Çin askerleri ile beraber Kaşgar'a girdiler, yağma ve katliamlara başladılar. ,Kaşgar'dan Sovyet hudut karagoluna iltica eden firariler, Şubat başlangıcından Yankisar'ı(Yenişehir'i) ele geçiren Tunganların Kaşgar'ı işgale yağma ve Özbek ve Hint tüccarlarından büyük bir kısmını katletmiştir. Şehrin sakinleri mallarını bırakarak kaçmışlar ve dağlarda gizlenmişlerdir. Şehir alanlarında Özbeklerle Kırgızların teşkil ettiği müfrezeler Kaşgar'a hücum etmişlerse de şiddetli sokak muharebelerinden sonra geri çekilmeye mecbur kalmışlardır.

*Kaşgar'a Tunganların taaruzundan sonra Sabit Molla'nın hükümeti Cenuba girerek iktidarı yeniden ele almak için Kaşgar'a hücum hazırlanmışlar. Kaşgar'ın Mancun'in tarafından işgali Tungan ordularının şimali Sinkiang'daki başarısızlığı sebebiyle nüfuzunu cenub Sinkiang'a teşmil teşebbüsünde olduğunu göstermektedir. Yeni Delhi (Royter) ajanslı haberde, "Yeni Çin Türkistan'ı Müslüman Cemiyeti Reisi ile yeni hükümetin bütün erkânı 6 Şubat'ta Tungan kabilesi kuvvetlerinin ani surette Kaşgar'a gelmeleri üzerine bu şehirde firar etmişlerdir. Müslüman hükümeti tarafında muhasara edilmiş Yeni Kaşgar şehri hiçbir müdahale olmadan tahlis edilmiştir."*²⁰¹

Milliyet Gazetesinde 2 Ocak 1934 günü "Moğolistan'da Vaziyet" adıyla çıkan haberde Moğolistan'daki iç karışıklık, ²⁰² Nadir Şah'ın katli davası ve "Yeni Bir Devlet Kuruldu" başlığıyla "Çin'den ayrılan bir kıta istiklalini ilan etti" yazılarına yer verilmiştir. 25 Ocak 1934'de ise konu ile ilgili olarak şu cümlelere yer verilmiştir;

¹⁹⁹ Şarki Türkistan'a Akın, **Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi**, 5 Şubat 1934, s.2.

²⁰⁰ Şarki Türkistan'a Akın, **Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi**, 7 Şubat 1934.

²⁰¹Tunganlar'ın Kaşgar'ı İşgali, **Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi**, 26 Şubat 1934, s.1.

²⁰² Moğolistan'da Vaziyet, **Milliyet Gazetesi**, 2 Ocak 1934.

*“Taşkent’ten bildirildiğine göre Sinkiang’un şarkında Çin’den ayrılan ve istiklalini ilan eden bir hükümet teessüz etmiştir. Bu hükümet ve reisine Hotang Emiri müzaharat etmektedir. Hükümetin paralosı Sinkiang’dan Çinlilerin tardıdır.”*²⁰³

Milliyet Gazetesinde 31 Ocak 1934 günkü sayısında “Şarki Türkistan namına Ankara’ya murahhas gelmedi” başlıklı resmi Tebliğ yazısında Şarki Türkistan’dan bir heyetin geldiğine dair haberlerin asılsız olduğuna dair yalanlama haberi yer almaktadır.²⁰⁴ Çin Heyetinin Ankara’ya gelmesi ayrıntılı bir şekilde haberde anlatılmakta olup,²⁰⁵ heyetin geldiğinin yalanlanması Türkiye’nin içinde bulunduğu durumu yansıtmaktadır.

Milliyet Gazetesinde 24 Şubat 1934 günü “Rusların Uzak Şark’ta Yeni Manevraları” başlığıyla yayınladıkları makalelerinde Moskova’nın Komünist Çin’in Uzak Şark’ta kurduğu uydurma hükümeti tanıdığını, Çin Hindinin % 90 ‘ını temsil ettiği söylenen Demokratik Vietnam Cumhuriyetinin tanınmasının Fransa tarafından protesto edildiği, Moskova’nın bu sözde devleti tanınması konusunda kendisi ile altı hafta süren bir pazarlık yapıldığı ve Rusların istediği 7 limanın verilmesi sonucunda Rusların bu denizi kontrol etmiş olacakları, aynı anda Güney Kore Hükümeti’nin de kuşatılmış olacağı ve Mançurya İç Moğolistan’ın Batı devletleriyle bütün münasebetlerinin fiilen kesileceği belirtilmiştir.²⁰⁶

---

²⁰³ Sinkiang’tan Çin’in Tardı, **Milliyet Gazetesi**, 25 Ocak 1934.

²⁰⁴ Resmi Tebliğ: Şarki Türkistan Namına Ankara’ya Murahhas Gelmedi, **Milliyet Gazetesi**, 31 Ocak 1934.

²⁰⁵ Çin Heyetinin Ankara’ya Gelmesi, **Milliyet Gazetesi**, 24 Şubat 1934.

²⁰⁶ Rusların Uzak Şark’ta Yeni Manevraları, **Milliyet Gazetesi**, 25 Şubat 1934, s.2.

3.4. 1939-1945 YILLARI ARASINDA TÜRK BASININDA DOĞU TÜRKİSTAN

3.4.1. II. DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA DOĞU TÜRKİSTAN

6 Mayıs 1939 günü II. Dünya Savaşı başlamadan önce Mehmet Emin Buğra Çin’de Doğu Türkistan milletvekili olarak Türkiye’ye görüşmeye gelmiştir. Bu görüşmenin görünen nedeni Çin’i temsilen olsa da Rusların faaliyetlerine engel olmak için Türkiye’den yardım almak amacıyla yapılmıştır. Ancak heyette bulunan İsa Alptekin’in gizli gündeminin Rusların Doğu Türkistan’dan çıkarılması ve Uygurlara sağlanacak desteğin elde edilmesi olarak belirtilmektedir. Alptekin, Türkiye’de Başbakan Refik Saydam, Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu, Dışişleri Bakanlığı’nda görevli Talat Acar, Afganistan Büyükelçisi Memduh Şevket Esendal, Türkiye’nin Çin Büyükelçisi Emin Ali Sipahi, Behçet Çağlar ve Fuat Köprülü’nün de bulunduğu birçok önemli kişi ile görüşüldüğü bilinmektedir. Ancak görüşmelerden Türkiye’nin Sovyet hükümetiyle arasını bozmak istemediği hele de bu dönemde Rusya ile karşı karşıya gelmek istemediği sonucuna ulaşılmıştır.

İsa Yusuf Alptekin’in, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ile görüşmesinde Rusların Doğu Türkistan’dan çıkarılması ve Çin’in haklara dayalı bir özerklik talebinde bulunduğu fakat Türkiye’nin bu dönemde izlediği korumacı dış politika ve II. Dünya Savaşında izlenen denge siyaseti gereğince böyle bir girişimi tabii olarak engellemiştir.²⁰⁷

II. Dünya Savaşı sonuna doğru tarihte “İli İsyanı” olarak bilinen ayaklanma çıktı. Bu ayaklanma aşırı Çin milliyetçi politikalarına karşı olduğundan Rusya tarafından desteklendi. Ali Han Töre liderliğinde 21 Eylül 1944 günü başlayan isyanı Sovyetler Birliği, yakından takip ediyordu. İsa Yusuf Alptekin’in Alihan Töre’nin Sovyetlerden aldığı yardımın amacını şu şekilde açıklamaktadırlar; “*Sovyetler’in amacı; daha önce kendilerini Çin’den kovan Çinlilerden intikam almak ve Japonlarla savaş hâlinde bulunan Çinlilere ABD’nin Doğu Türkistan üzerinden asker sevk ederek yardımda bulunmasına engel olmaktır. Çünkü Tahran’da Roosevelt, Churchill ve Stalin arasında yapılan toplantıda Roosevelt, Çin’e yapılacak yardımı Batı ve Doğu*

²⁰⁷ İsa Yusuf Alptekin, **Esir Doğu Türkistan İçin**, Doğu Türkistan Neşriyat Merkezi, İstanbul, 1985, s. 381.

Türkistan üzerinden sevk etmek niyetinde olduğunu Stalin'e söylemişti. Zaten bu maksatla büyük miktarda Amerikan yardım malzemesi ile 1.000 kadar Amerikan askeri Basra Körfezinde hazır bekliyordu. Fakat Ruslar, Türkistan üzerinden Çin'e yardıma engel oldular. ABD'nin Türkistan'dan haberdar olmasını arzulamayan Ruslar, burada kendilerinden başka bir gücün varlığını da kabul etmek istemiyorlardı. Bu nedenle Ali Han Töre'ye her türlü desteği veriyorlardı."²⁰⁸

3.4.2. II. DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA TÜRK BASININDA DOĞU TÜRKİSTAN DEVLETİ'NİN KURULUŞU

7 Kasım 1944 tarihinde Doğu Türkistan bağımsızlığını kazandı ve Doğu Türkistan Cumhuriyeti kuruldu. Ali Han Töre cumhurbaşkanı seçildi. Osman Batur liderliğinde Kazaklardan oluşan İli Millî Ordusu kuruldu. Bu ordu, birçok cephede Çin Merkezî Hükümeti'nin ordusuyla çarpıştı. Eylül 1945'te Urumçi'ye oldukça yakın Manas Nehri'nin kıyısında Doğu Türkistan Cumhuriyeti güçleriyle Çin Merkezî Hükümet güçleri karşı karşıya geldiler. Ortaya çıkan bu kriz üzerine Çin Merkezî Hükümeti Doğu Türkistan Valisi Wu Zhongxin'i görevden alarak yerine Zhang Zhidong'u atadı. Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin Kurulmasında Sovyet Desteği İli İsyanı, Sovyetler Birliği'nin üst düzey yönetimi ve Sovyet ordusunun doğrudan katılımıyla gerçekleştirildi.²⁰⁹

Cumhuriyet gazetesinin 22 Şubat 1955 günü çıkan sayısında yer alan "Rusya ve Çin Rekabeti" adlı makalede 15 Temmuz 1947'deki savaşın detayları yer almakta ve Rusya ile Çin arasında Doğu Türkistan'ın rekabet sebebi olduğu bildirilmektedir.²¹⁰ Gök Börü Dergisi 1942 yılında "Rusya'dan Nasıl Kaçtım?" başlığı ile yayınlamış olduğu makalede Azerbaycanlı tayyareci mültecinin hatıratlarına yer verilmiştir. Bu makale Sovyet Rusya'nın yıkılmasını nasıl mümkün görüyorsunuz? , Sovyet Rusya yıkıldıktan sonra Demirperde gerisi milletlerinin, hususiyile Türklük âleminin nasıl bir şekil alacağı kanaatindesiniz? Sorularının yer aldığı Türk Dünyası'nın Anketine yer verilmiş ve değerlendirmesi yapılmıştır. Bu anketin sorularına ise Türk gazetecilerinden Peyami "Sovyetler Birliğinin yıkılması ancak rejim buhranıyla mümkün olabilir", diye cevap verirken, Eski Moskova Büyükelçimiz Galip Kemali

²⁰⁸ İsa Yusuf Alptekin, ss. 178-183.

²⁰⁹ Adıbelli, "II.Dünya Savaşında Doğu Türkistan", <http://www.tdbb.org.tr/tdbb/wpcontent/uploads/2016/06/ikinci-dunya-savasi-ve-turk-dunyasi-web.pdf>,(18.08.2019).

²¹⁰ Rusya ve Çin Rekabeti, **Cumhuriyet Gazetesi**, 22 Şubat 1955, s. 6.

Söylemezoğlu, “Rusya’nın yıkılmasının zamana ihtiyaç olduğunu, Kırım’da Tatar dediklerinin Türk olduğunu çünkü orada Tatar kalmadığını” belirtmektedir.²¹¹

Zeki Velidi Togan Türk Yurdu Dergisinde yayınlamış oldukları “Türk Zümreleri arasında Mahalli Milli Tavazzuh Tecrübeleri ve Türk Milli Birliği” adlı Türk Milli yapısı ve farklı Türk grupları hakkında bilgi veren makalede Doğu Türkistan’daki Türklerin Türklerden uzaklaştırmak yoluyla Çinlileştirmeye çalışıldığını ifade etmişlerdir.²¹²

Türk Yurdu Dergisinin Temmuz 1943 sayısında yer alan Zeki Velidi Togan’ın “Türk Tarihinde milli birlik nasıl husule geliyordu?” ve “Hamdullah Suphi, Putlar Nasıl Kırılır?” makalelerinde Sovyet yayımlacılığının ve Türkler üzerindeki emellerinden ve Türkler arasındaki milli birlik ve beraberliği parçalamaya yönelik siyasetleri anlatılıyor ve Türkiye’de yazarlar arasındaki Bolşeviklik ve Milliyetçilik tartışmalarının Türklere yönelik zararlarından söz etmektedir.²¹³

Cumhuriyet Gazetesinin 24 Şubat 1955 günü sayısında ise Komünistlere karşı Doğu Türkistan mücahitlerinin mücadele ettiğine yer verilmiş, Osman Batur ve Canım Han’ın ölümüne yer verildiği görülmektedir.²¹⁴ Aynı gazetede 12 Temmuz 1955 günün de ise Doğu Türkistan hükümeti eski genel sekreterinin Türkiye’ye gelişi hakkında haber yer almaktadır.²¹⁵

Mart 1959 tarihinden Temmuz 1959 tarihine kadar Cumhuriyet Gazetesinde Doğu Türkistan için İstanbul’da protesto olduğuna yer verilmiş ve bu konuda Çinlilerin 8 milyon asiye yakaladığına²¹⁶, Doğu Türkistan Devletinin Rus ve Çin işbirliği ile yıkıldığına,²¹⁷ Doğu Türkistan Halkının bağımsızlık için ayaklandığı ve ayaklanmacılar üzerine Çin askerlerinin müdahale ettikleri²¹⁸ ve son olarak da Mehmet Emin Buğra’nın siyasi hayatına yer verilmiştir.²¹⁹

---

²¹¹ Rusya’dan Nasıl Kaçtım?, **Gök Börü Dergisi**, 1942, s.11.

²¹² Türk Zümreleri Arasında Mahalli Milli Tavazzuh Tecrübeleri ve Türk Milli Birliği, **Türk Yurdu Dergisi**, Ocak 1942, s. 245.

²¹³ Putlar Nasıl Kırılır?, **Türk Yurdu Dergisi**, Temmuz 1943, ss. 60-68.

²¹⁴ Canım Han ile Osman Batur’un Ölümü, **Cumhuriyet Gazetesi**, 24 Şubat 1955, s. 6.

²¹⁵ Doğu Türkistan Hükümeti Eski Genel Sekreterinin Türkiye’ye Gelişi, **Cumhuriyet Gazetesi**, 12 Temmuz 1955, s.7.

²¹⁶ Komünist Çin Tibet İsyanını İnkâr Etti, **Cumhuriyet Gazetesi**, 29 Mart 1959, s.3.

²¹⁷ Doğu Türkistan’da İsyan, **Cumhuriyet Gazetesi**, 13 Nisan 1959, s. 3.

²¹⁸ Doğu Türkistan Ayaklandı, **Cumhuriyet Gazetesi**, 8 Haziran 1959, s.3.

²¹⁹ Mehmet Emin Buğra’nın İki Yeni Kitabı, **Cumhuriyet Gazetesi**, 29 Temmuz 1959.

3.5. 1945-1960 YILLARI ARASINDA TÜRK BASININDA DOĞU TÜRKİSTAN

3.5.1. TÜRK BASININDA DOĞU TÜRKİSTAN'DA MİLLİ KÜLTÜR FAALİYETLERİ

Milliyet Gazetesinin 29 Temmuz 1959 günü çıkan sayısında “Tibet İsyanı” adlı makalede yer alan habere göre, “İsa Yusuf Alptekin, Tibet isyanından memnurluk duymuştur. Doğu Türkistan Millî Merkezi Komitesi İkinci Başkanı, meselenin Birleşmiş Milletlere götürülmesini istedi”²²⁰ yazmaktadır. Doğu Türkistan’ın uluslararası gündeme taşınmasından söz edilmektedir

Göktürk Dergisi Doğu Türkistan mücadelesinde önemli bir yet tutmaktadır. Göktürk dergisinin 13 Eylül 1952 sayısında “Milliyetçilik” başlıklı yazıda milliyetçilik anlatılmış ve Almanya ve Sovyetler Birliğinde milliyetçiliğin ne olduğunu, Bolşeviklerin Sosyal Demokratlarla uyuşmadığı, Rusya’nın ilk ayak basılan ve dünyanın komünistleşmesi için işe yarayacak bir sıçrama tahtası olduğu, Azerbaycan, Türkistan, Türk ülkelerinin Rus Ordusu tarafından basbayağı işgal ve Sovyetlere ilhak edildiği, Rus Bolşeviklerinin yanında ırkçılık ve Panslavist bir şekilde komünist yayılcılığına karşı “Cihadı mukaddesi” fikri mezceldiği görüldü ve bu ifadelerle milliyetçilik işlenmiştir.²²¹

Üç Türkistanlı Kardeşin Ziraat Fakültesini Ziyaretleri Münasebetiyle Ziraat Fakültesi öğrencilerinin düzenlediği toplantıda Türkistanlı gençlerle bir araya gelinmiş ve Türkistanlıların yaşadıkları sorunlar ve Türkiye ile ortak vasıfları anlatılmış ve duyarlılığı arttırma amaçlanmıştır.²²²

İsmail Hami Danişmend’in 1955 yılında Türk Yurdu Dergisinde yayınlanmış olan bir makalesinde Sovyetler Birliği’nin yıkılmasının ancak topla tüfekle olacağını söylerken bunun Türkler için yeni kapılar açılacağını söylemiş, Danişment Azerbaycan, Batı Türkistan ve Doğu Türkistan’da halkın zor durumda olduğunu Rus baskı ve zulmüne maruz kaldıklarını, Basmacı Hareketinin de feci bir şekilde bastırıldığını yazmıştır.²²³ Türk dünyasının yakın tarihine ışık tutan yazıların olduğu dergi, Türkistan için önemli bir bilgi kaynağıdır. Aynı zamanda Türk kültür tarihine

²²⁰ Tibet İsyanı, **Milliyet Gazetesi**, 29 Temmuz 1959.

²²¹ Milliyetçilik, **Göktürk Dergisi**, 13 Eylül 1952, s.2.

²²² Üç Türkistanlı Kardeşin Ziyareti, **Eşme Dergisi**, Sayı: 1,9 Ocak 1950 s. 2.

²²³ Danişmend, Türk Dünyasının Anketi, **Türk Yurdu Dergisi**, Sayı: 1-2, 1955, ss.21-22.

dair yazıların da yer alması milli kültür açısından da dergiyi değerli kılmaktadır. Türk Yurdu Dergisinde Ağustos 1959'da çıkan Ziyaeddin Babakuran imzalı “Dış Türkler Meselesi ve Beyaz Ruslar,” isimli makalesinde Rus emperyalizminin Ukrayna ve Türkistan bölgesindeki kaynakları ele geçirmesinden ve esir halkların durumundan söz etmektedir.²²⁴

3.5.2. TÜRK YURDU DERGISİ'NDE DOĞU TÜRKİSTAN

Türk Yurdu Dergisinin Ekim 1959'da yayımlanan ve Zeki Velidi Togan tarafından kaleme alınan “Rus ve Çin Siyaseti” adlı makalesinde Amerikalılar tarafından Münih'te kurulmuş olan Sovyet Rusya'yı Öğrenim Enstitüsü'nde yapılan kongreden Sovyetlerin Asya ile ilgili dış siyasetiyle ilgili açıklamaları aktardığı, Rus ve Çin siyasetini ele aldığı anlatılmaktadır. Bu kongreler aracılığıyla Şark milli hareketlerinin takip edilebileceğini söyleyen Togan, yayınları takip etmek için de bir fırsat olduğunu belirtmektedir.²²⁵ Derginin 1960 yılında yayımlanan sayısında ise Türkistan ve İdil-Ural Türklerinin Türkiye'ye Muhacereti başlıklı makaleyle Türklerin göçü anlatılmaktadır.²²⁶

İş ve düşünce dergisi olan Türk Yurdu Dergisinde bu dönemle ilgili Doğu Türkistan'ın Komünist Çin tarafından işgal edildiği ve İsa Yusuf Alptekin'in Birleşmiş Milletlere gönderdiği mektuba ve 8 milyon esir Türkün kurtarılmasına dair temennilerine yer verilmiştir.²²⁷

Zeki Velidi Togan'ın İlmi Faaliyetleri makalesinde, Moğollar devrinde Türkistan ve Moğollardan sonraki devirde Türkistan başlıklarının bulunduğu Tarih araştırmaları çalışması anlatılmıştır. Rusya ve Türk tarihiyle ilgili çalışmaları anlatılmaktadır. Türkistan'da Türkçülük ve Halkçılık başlığında; İstanbul, 1954 'te çıkarılan ve Dünya Savaşından önce Türkistan'a yaptığı seyahati anlatan bir eserin tanıtımı yer almaktadır.²²⁸

²²⁴ Ziyaeddin Babakuran, “Dış Türkler ve Beyaz Ruslar Meselesi”, **Türk Yurdu Dergisi**, 1959, s.27.

²²⁵ Rus ve Çin Siyaseti, Togan, **Türk Yurdu Dergisi**, 1959, 20-21.

²²⁶ Türkistan ve İdil-Ural Türklerinin Türkiye'ye Muhacereti, **Türk Yurdu Dergisi**, Ocak 1960, ss.9-11.

²²⁷ İlmi Faaliyetler, **Türk Yurdu Dergisi**, Ekim 1960, s. 62.

²²⁸ Türkistan'da Türkçülük ve Halkçılık **Türk Yurdu Dergisi**, Ekim 1954, s.319.

Türk Yurdu dergisinin 1956 yılının Şubat ayındaki sayısında “Türkistan Türkleri” adlı makale ise bugünkü Çin’de Türk Diliyle Konuşan Topluluklarda Louis Bazin, Uygurların kökenini ve Çin’deki varlıklarını anlatılmaktadır.²²⁹

Mehmet Emin Buğra Ankara’da çıkarmış olduğu Türkistan’ın Sesi Dergisinde “Türkistan Türkleri” adlı makalesini Türkistan’da yaşayan Türkleri bir millet olarak kabul etmeyen Çinli ilim adamlarına cevaben yazılmıştır. Bu makalesinde konu hakkında ise şunları ifade etmişlerdir;

“Türkistan Türklerin bu manada bir millet olduğunda hiçbir şüphe olmaması lazım gelir. Çünkü onların dil-şivelerinin farkı, her milletin mahalli şive farklarının en hafifidir, çünkü bu Türk topluluklarının birine mensup olan hiçbir ferd, diğer topluluğun sözünü anlamakta ufak bir güçlük duymaz. Hatta bir İstanbullu Türk, Azerbaycan ve İdil-Ural üzerinden Türkistan’a gidip yer yer gezerse bu uzun seyahatinde hiçbir tercümana muhtaç olmadan oralardaki ırkdaşlarıyla konuşur. Bunu bizzat tecrübe etmiş birçok İstanbullu vardır, Bay Kemal İlkul, Mahmut Nedim Kaymaz ve başkalar bu şekilde seyahat eden zatlar arasındadır.

Müşterek mazi, müşterek kültür ve müşterek milli seciyeye gelince bu hususlarında tam olarak mevcut olduğu aşikardır. Bu konuda misal olarak, Özbek, Kazak ve Kırgız Türklerini ele alalım. Bu üç topluluğunun tarihinin nasıl müşterek olduğunu ve birbirleriyle her bakımdan nasıl kaynaşmış oldukları bunların teşekkül tarihleriyle kabile teşkilatlarını kısaca gözden geçirmekle anlayabiliriz.

Önce bu toplulukların teşekkül tarihlerini gözden geçirelim: Özbek adı, Türk tarihinde eskiden tanınmış bir ad değildir. Ancak Altınordu hanlığının 9’uncu hükümdarı olan ve 1312-1340 arasında bu devletin hanı olan zatın adı Özbek Handır. Özbek Hanın vefatından sonra onun sülalesi Özbek adını almıştır ve sülalenin yıkılma zamanına kadar böylece kalmıştır. Sonradan da (Türk ve Moğol ananası gereğince) Altınordu Hanlığına tabi olan yüzlerce Türk ve Moğol kabileleri bu adı almışlardır. Nitekim o zamanlarda yazılmış olan Şerfeddin Yezdi’nin Zafernamesi, Nizameddin Şami’nin Zafernamesi, Ravdatüssafa ve Tarihi Reşidi gibi eserler, Altın Ordu devletine tabi bütün halktan Özbekler diye bahsederler. Demek oluyor ki Özbek adı bir etnik grubun adı olmayıp bir siyasi otoriteye tabi olan halk kitlesinin adı idi, bu otoritenin sahası genişlediği zamanlarda, Özbek adı altındaki halk çoğalır ve otorite

---

²²⁹ Türkistan Türklerin, **Türk Yurdu Dergisi**, Şubat 1956, ss.587-591.

sahası daraldığı zamanlarda ise bu adı alan halk ta azalırdı. Etnik bir ad ise sabittir, çoğalıp azalmak bilmez”.²³⁰

Mehmet Emin Buğra'nın yazmış olduğu ““Doctor Çu-çıya Hua'ya Mektup” adlı makalesi Türkistan'ın Sesi Dergisinde şu şekilde yayınlanmıştır;

“Pekin Türkistan demir yolu bütün dünyayı da ilgilendirmektedir. Bu alem şümul alaka batılların “Sarı tehlike” diye adlandırdıkları Çinlilerin batıya göç etmesi ihtimalinden ziyade askeri ve stratejik mahiyet arz etmesindedir. Tarih biz öğretiyor ki, dünya istilasını düşünen her hangi bir mütecaviz millet kendi hedeflerine erişmenin kestirme çaresini Orta Doğu'yu bağlayacak bir nakliyat vasıtasında aramışlardır. İkinci Cihan harbi sırasında Almanya Nazileri dahi böyle bir demir yolu inşasına zaruret hissetmiş ve projeler hazırlamışlardı. Japonya ise çoktan bu işi ön plana almış, bu demir yolu inşaatı ancak bütün Çin topraklarını istilasıyla mümkün olacağından planları yalnız kağıt üzerinde kalmıştır. Orta Asya'da demir yolu inşaatı konusu ilk önce 1873'te Ruslar tarafından ortaya atılmıştır. O zaman Orenburg yoluyla Clais'le Calcutta arasında olan 7370 uzunlukta bir demir yolu inşası işi ele alınmış, Rusya'da Orenburg'a kadar ve Hindistan'da Peşavar'a kadar 5100 mil uzunlukta bir demir yolu kurulmuş bulunuyordu. Calais'i Cslcutta'ya bağlayacak bir demir yollu hattını tamamlayacak 2200 mil uzunlukta bir demir yolu inşasına lüzum görülmüştür ki Ruslar Orenburg'tan Semerkent'e kadar 1470 mil ve İngilizler de Semerkant'tan Peşavar'a kadar 800 mil uzunlukta demir yolu inşa etmek zorunda idiler. Ayrıca bu işi idare etmek için “Büyük Orta Asya Demir Yolu Cemiyeti'nin kurulması bile tasarlanmıştı. Çinlilerin toplu olarak yaşadıkları yerler Tunghuang ve Anşi bölgesinde nihayet bulunmaktadır ve Doğu Türkistan'da yaşayan halkın yüzde 96' sını sekiz milyon Türk teşkil etmektedir. Doğu Türkistan'da hiçbir zaman modern usul bir nüfus sayımı yapılmış değildir. 1938'de Şin-Şi-Sei ile onun o zamanki hamileri olan Rus adamların bir projesi üzerine mahalli polisler vasıtası ile ahaliye zorla nüfus cüzdanı dağıtılmıştır ve on beş yaştan küçük olan çocuklar nüfus cüzdanı almak mükellefiyetinden hariç tutulmuş. Buna ilave olarak da halkın çoğu kısmı türlü yollarla bu mükellefiyetten kendilerini kurtarmıştır. Sizin gösterdiğiniz liste o zaman nüfus cüzdanı alan insanların listesidir ki her yıl mahalli polisler, aynı listeyi Urumçi'deki Siyasi Polis Umum Müdürlüğüne (Çing-Wu-Çu)'ye gösterirlerdi. Sizin

---

²³⁰ Mehmet Emin Buğra, “Türkistan Türklerin”, **Türkistan'ın Sesi Dergisi**, Şubat 1956, s.18.

bu istatistiğin yapıldığı tarih olarak gösterdiğiniz 1946 yılında ben Doğu Türkistan eyalet hükümetinin faal üyesiydim. O yıl içerisinde bir istatistik veyahut bir tetkik yapılmak şöyle dursun mahalli polislerin yukarıdaki şekildeki rapor tekrarlama işi bile mümkün olmamıştı. Çünkü o yılın ilk yarısında Doğu Türkistan'ın hiçbir yerinde emniyet ve istikrar yoktu. İkinci yarısında ise kurulan yeni rejim dolayısı ile hükümet teşkilatının en büyüğünden en küçüğüne şamil olan değiştirme ve intikal ameliyeleri yer almıştı ve çok mühim olan siyasi ve idari hadiselerle dolu olan mezkûr yılda, ikinci derecede ehemmiyetli olan nüfus sayımı meselesi hiç kimsenin hatırından bile geçmiş değildi. Ben 1945 Ekim ayında Çin'den çıkarak Urumiçi'ye ayak bastığımdan itibaren, yurdumdan çıktığım 1949'u sonuna kadarki çalışmalarım arasında milletimin nüfus sayısını tetkik etmemle de meşgul oldum. Sizin gösterdiğiniz listenin aynı sayıyı muhtevi olan dört beş yıllık nüshalarını Urumiçi siyasi polis idaresinden ele geçirdim ve son derece gülünç evraklardı. 1947'de eyalet İçişleri Nezareti tarafından polislere dağıtılan bir tamim neticesinde 1948'in başında gelen polis raporlarına göre aşağıdaki liste tanzim edilmişti;

Uygur.....	3.374.717
Kazak.....	930,195
Kırgız.....	64,625
Özbek.....	16,219
Tatar.....	10,888
Tacik.....	15,277
Mongol.....	63,327
Hitay(Çinli).....	241,029
Tungan	108,547
Şibe	16,043
Sulan	7,921
Mançu	6,214
Ak Rus.....	24,646
Yekun.....	4,879,598

1949'un başında toplanmış olan polis raporları ise Doğu Türkistan'ın nüfusunun beş milyon üç yüz küsür bin olduğunu göstermişti. Demek oluyor ki sizin istinat ettiğiniz polis raporları Doğu Türkistan'ın nüfusunun ne kadar olduğunu anlayabilmek için bir vesika değildir. Ben yurdumda iken emrim altında bulunan

bütün mahalli şubelerdeki münevver memurlara talimat göndererek, imkan olduğu kadar modern nüfus sayımı usulüne uymak suretiyle birkaç defa yaptırdığım tetkikler ve denemeler neticesinde Doğu Türkistan'da sekiz buçuk milyon kadar insanın yaşamakta olduğu kanaati hasıl olmuştur. Bu tetkikler neticesinde ekalliyetlerden Çinliler ile Ak Rusların ayaklanmalarda verdikleri zayıt ve Çin'e kaçmaları neticesi olarak onların sayılarının yarıya inmiş olduğu da anlaşılmıştır".²³¹

Türkistan Sesi Dergisinde "İslam Konferansında Mühim Bir Beyanat" başlıklı haberde, Doğu Türkistan coğrafi iktisadı, strateji ve her bakımdan çok ehemmiyete değer memleket olduğu, Asya'nın tam ortasında bulunan bu memleketin uzak doğu uzmanı olan Amerikalı bilgin Prof. Owen Lattimor, tarafından çok yerinde olarak "PIVOT OF ASIA"(Asya'nın mihveri) isminin verildiği yazılmıştır.²³²

Türkistan'ın Sesi Dergisinde "Türkistan Tarihinde Son Yüzyıllar" başlıklı yazıda ekonomi bakımından Doğu Türkistan'ın çok zengin bir memleket olduğu, memleketin yeraltı zenginlikleri Altın, Elmas, Petrol, Kömür, Demir ve saire madenlerle kalmayıp atom silahları imali için lazım olan Uranyum, Volfram ve Mumibdin gibi kıymetli madenlerle dolup taşıdığı belirtilmiştir.²³³ Doğu Türkistan'ın coğrafi mevkii ve Rusya esareti altında bulunan Batı Türkistan ahalisi ile müştereken taşıdığı ırk birliği ve tarihi özellikleri Sovyetlerin bu memleketi siyasi ve iktisadi boyunduruk altına alabilmene yol açmıştır. 1933'te zuhur eden milli ayaklanmaları bastırmak ve onun idaresini sözde Çinlilere devretmek suretiyle Ruslar Doğu Türkmenistan'da hudutsuz imtiyazlara sahip olmuş ve orasını fiilen demir perde içerisine sokmuşlardır. Ruslar kırılan nüfuzlarını Doğu Türkistan'da yeniden tesis etmek için yeni teşebbüslere başvurmuş bulunuyorlardı. Çünkü Türklerin yaşadığı bir memleketi tahakkümü altında bulunduran bir Çinli hâkimiyetine müzaheret göstermekle Ruslar büyük bir hata yapmış olduklarını anlamışlardı ve bu siyasetleri kendilerinin sukutu hayale uğraması ile neticelenmişti. Bu defa Ruslar yerli ahalinin milli gurur ve arzularını okşamak taktiğini kullandılar. Milleti tedhişe, Çin aleyhtarlığına teşvik ettiler ve nihayet Batı Türkistan'a yakın İli Vilayetinde baş gösteren kuvvetli bir ihtilale yardım ettiler. Rusların Uygur milliyetçiliği 'ne müzaheret göstermesi neticesi olarak Çin düşmanlığı son haddini bulmuştu. İhtilal

²³¹Mehmet Emin Buğra, "Doctor Çu-çıya Hua'ya Mektup", **Türkistan'ın Sesi Dergisi**, s. 2.

²³² İslam Konferansında Mühim Bir Beyanat, **Türkistan'ın Sesi Dergisi**, s.19.

²³³ Türkistan Tarihinde Son Yüzyıllar, **Türkistan'ın Sesi Dergisi**, s.19.

Bölgesi olan üç vilayet (İli, Altay, Tarbağatay) de meskûn bütün Çinliler katliam edilmişlerdi. Tabiatıyla bu kanlı sahneyi Ruslar idare ediyorlardı. Çünkü İli’de kurulmuş “Hür Şarki Türkistan Hükümeti” erkânı arasında ve hatta ihtilal ordusu içinde büyük sayıda yabancı elemanlara rastlanmış ve bunların Rusya’dan gönderildikleri tespit edilmiştir.

Doğu Türkistan’da vücuda getirdikleri bu kanlı hadiselerle ilaveten Ruslar, Batı Türkistan’da (bir müddet önce müthiş usullerle imha ettikleri “Uygur Milliyetçiliği” hareketini yeni baştan ihya ettirmeye kalkışmışlardı. Uygur lehçesinde mecmua ve kitaplar neşretmeye başlamış ve Uygurlar için mahsus radyo programları tertip etmişlerdi. Doğu Türkistan ahalisinin Türk ırkından olduğunu inkâr eden Ruslar, nedense halkın ruhuna uymak mecburiyetinde kalınca “Şarki Türkistan” adını kullanmak zaruretini hissetmişlerdir. Hâlbuki evvelce, Doğu Türkistan’dan imtiyaz sahibi buldukları müddetçe Sovyet Rusya makamları “Şarki Türkistan” yerine resmen Çince olarak yabancı bir anlama gelen “Sinkiang” adını kullanıyorlardı

1949’daki Komünist Çin işgalinden evvel, Doğu Türkistan aydınları iki zümreye ayrılmış bulunuyorlardı. Biri İli ihtilalcileri tarafından temsil edilen Sovyet taraftarlığı grubu, ikincisi de Doğu Türkistanlı milliyetçiler partisi. Milliyetçilik cereyanı Türkçülük fikrini yaymak, Çin ve Rus entrikalarına mukavemet göstermek umdesine bağlı idiler. Hâlbuki İli ihtilalcileri zümresi memleket mukadderatının ancak Ruslara bağlı olduğu tezini müdafaa ediyorlardı.

Türkistan yakın geçmişte İngilizlerle Rusların arasında alevlenen eski dünyada hâkimiyet ve o zamanlar İngilizler tarafından Hindistan’a gitmek üzere kullanılan yakın şark yolu mücadelesi Turani, İrami ve Arap milletlerinin İngiliz ve Ruslara bağlı olmayarak kendi mukaad deratlarını kendilerinin tayin etmek istemeleri Ruslar ve kalkınmaya çalışan İslam Devletleri için dünya ekonomisi ve kuvvet politikası bakımından önemli haiz pamuk meselesidir.

İngilizler ve gerek Ruslar Orta Asya’da temasa gelir gelmez bağlayıcı konuşma, uzlaşma ve her iki tarafın gidişatını muahedelerle takviye suretiyle tanzim ve kanunlara raptın taraflar enteresesine tecrübe ettikleri vahşiyane saldırılardan daha uygun şekilde hizmet edebileceklerini temas organları birbirine dokunmadıkça, tatbik etmeli düşünmeseydi daha iyi bir yol tutturmuş olurlardı.

Newyork Times Gazetesinin haberine göre, Rusların Çin’de Mao rejiminden istedikleri imtiyazlar arasında Türkmenlere çok yakın olan Singiang Müslümanlarını da kendi nüfusları altına almak istediği de var olduğu anlatılmaktadır.

Vatan Gazetesinin 1 Şubat 1950 tarihinde yayınlamış oldukları sayıda “Türkiye’ye Gelmek İsteyen Türkistanlı Türkler” başlıklı haberlerinde;

“Karaşi’de bulunan Türkistan Türk Muhacirler Birliği’nden Pakistan’daki Türklerin durumu hakkında bir mektup alındığı haber verilmiştir. Mektupta Rus taziyikinden Hindistan’a sığınan içinde edip Türklerin de bulunduğu grubun durumunun karanlık olduğu bildirilmiştir. Mektupta “Bizim varlığımızı koruyacak tek bir Memleket vardır. O memleket Türkiye’dir” Türkistan Türklerinin Karaşi’de “Türkistan Türk Muhacirler Birliği” adındaki cemiyetleri geçen sene, Pakistan’a gelen büyükelçi Yahya Kemal Beyatlı vasıtasıyla Ankara’daki İskân Umum Müdürlüğüne müracaat edildi. Hindistan ve Pakistan’daki Türklerin Türk toprağına kabulüne yönelik bu görüşmeden sonuç çıkmadı. Müracaatta;

-Buradaki Türkistan Türkleri ekseriyetle, çiftçi, ipekçi, hayvan yetiştirici, bahçıvan ve bazı el sanatlarıyla uğraşan cefakeş kimselerdir.

- Bunlar kısmen serbest kısmen mültecidirler.

- Türkiye’ye gidip yerleşmelerinden gaye, kendi milli varlıklarını Türk bayrağı altında muhafaza etmektir.” diye bildirmektedirler.²³⁴

Aynı gazetenin “Asya’da Komünizmin Yayılması Önlenecek” başlıklı makalesinde ise Başkan Truman ve Dean Acheson’un Asya’da komünizmin yayılmasını önlemek konusunda müspet kararlar arifesinde olduklarını ve Amerika’nın Uzak Doğu siyasetini daha vazıh bir şekle sokacaklarının yazıldığı görülmektedir.²³⁵ Uzakşark’taki Sisli Hava haberinde, İngiltere Eski Hariciye Nazırı’nın yazısına yer verilmiştir.²³⁶ Uzakşark siyasetinde dostlar arasında anlaşma bulunmamasının üzüntü verici olduğunu ve bu durumun komünistler için cesaret verici olduğunu söylenmektedir. Çin’in Asya’nın güney doğusunda her Çinli unsur

²³⁴ Türkiye’ye Gelmek İsteyen Türkistanlı Türkler, **Vatan Gazetesi**, 1 Şubat 1950.

²³⁵ Asya’da Komünizmin Yayılması Önlenecek, **Vatan Gazetesi**, 19 Şubat 1950, s.1.

²³⁶ Uzak Şark’taki Sisli Hava, **Vatan Gazetesi**, 19 Şubat 1950 s. 3.

özel bir durum arz etmektedir. Çin'e karşı iktisadi mukavemet sağlayacak bir destek gerekmektedir, diye yazılmaktadır.²³⁷

Vatan Gazetesinde “Rusların Hazırlığı” başlığı altında verilen Rusların Çin limanında denizaltı üsleri bulunduğu kuvvetle tahmin edilmektedir. Yine aynı gazetede “Çin komünistleri, Hainan’ı İşgale hazırlanıyor” başlıklı haberinde ise, Çin komünistleri Güney Çin’den 5 milden mesafede Hainan adasını işgal etmek için 5000 motorlu birlikler ve ufak hava birlikleri tanzim etmektedirler denilerek komünistlerin işgallerine yer verildiği görülmektedir.²³⁸

Doğu Türkistan’la ilgili Milliyet Gazetesinde de haberlere yer verildiği görülmektedir. “Rusların Türkistan’da Güttükleri Siyaset, Türkistan İttihadı Millî Komitesi Beyannamesini Neşretti” başlığıyla yer alan haberde Rusya’nın Türkistan siyaseti hakkındaki açıklamalarının yer aldığı yazıda aynı zaman da Türk toplumlarının birbirinden ayrılmaya çalışılmasından söz edilmektedir.²³⁹

“Türkistan Müslümanları Mümessili Şehrimize Geldi” başlıklı makalede konu Şarkî Türkistan’ın sabık Umumî Valisi Emir Muhammedin mümessili Muhammed Emin’in İslami devlet ricalimizle görüşmek üzere memleketimize gelmiş oldukları açıklanmıştır.²⁴⁰

Milliyet Gazetesinde 24 Kasım 1951 tarihinden itibaren yayınlanmaya başlayan “Siyasi İcmal” adlı köşe yazısında Doğu Türkistan hakkında detaylı bilgilere yer verilmiştir. Bu haberler birkaç örnek vermek gerekirse, Türkistan’ın doğusundaki atom tesislerinde 70 mütihazsının çalıştırıldığı,²⁴¹ Eski Bakanlardan İsa Yusuf Alptekin’in memleketi Ruslar tarafından işgal edilmesinden sonra hayatının tehlikede olduğu,²⁴² “Cenevre’den Yükselen Feryat” başlıklı makalede ise Merkezi Cenevre’de bulunan Millî Türkistan Birliğinin Müslüman memleketlere müracaatla Kusma’daki Müslümanların vaziyetlerini tetkik etmek üzere hususî bir heyet oluşturulduğu belirtilmekte,²⁴³ Almanya’da yayınlanan İstiklalci Milli Türkistan Dergisinin ve 1952

---

²³⁷Türkistanlı Türkler, **Vatan Gazetesi**, 30 Ocak 1950, s.2.

²³⁸ Çin Komünistleri Hainan’ı İşgale Hazırlanıyor, **Vatan Gazetesi**, 30 Ocak 1959, s.3.

²³⁹ Rusların Türkistan’da Güttükleri Siyaset, Türkistan İttihadı Millî Komitesi Beyannamesini Neşretti, **Milliyet Gazetesi**, 11 Mayıs 1951, s.3.

²⁴⁰ Türkistan Müslümanları Mümessili Şehrimize Geldi, **Milliyet Gazetesi**, 4 Haziran 1951, s.2.

²⁴¹ Siyasi İcmal, **Milliyet Gazetesi**, 24 Kasım 1951, s. 3.

²⁴² Siyasi İcmal, **Milliyet Gazetesi**, 24 Nisan 1951, s. 3.

²⁴³ Siyasi İcmal, **Milliyet Gazetesi**, 13 Aralık 1952, s.3.

tarihli El Cezire Gazetesinde Kafkasya ve Türkistan Türklerinin Milli felaketlerinin anlatıldığına ve Türkistanlılarla yapılan röportajlara yer verilmektedir.²⁴⁴

Göçmenlere bilgi vermek için kurs açıldığı ve Sirkeci, Zeytinburnu, Tuzla Göçmen misafirhanelerinde²⁴⁵ Doğu Türkistanlı göçmenlerin bilgilerini artırmak maksadıyla eğitim verildiği bildirilmektedir.²⁴⁶

Milliyet Gazetesinin 9 Ağustos 1957 tarihli sayısında İsa Yusuf Alptekin, Tibet isyanından memnurluk duyduğu, Doğu Türkistan Millî Merkezi Komitesi İkinci Başkanının Doğu Türkistan meselesinin Birleşmiş Milletlere götürülmesini istediği açıklamasına yer verilmiştir.²⁴⁷

Aynı gazetenin 10 Temmuz 1959 tarihli haberinde ise Türkistan Hürriyet Ordusu kurulduğu ve Hür Türkistanlılar liderinin Rusya'dan ayrılmak isteyenlerle işbirliği yaptıklarını söylediği açıklanmaktadır. Milli Türkistan Birlik Komitesi oluşturulduğu da yer almaktadır.²⁴⁸

Milliyet Gazetesinin 14 Ekim 1959 tarihindeki sayısında “Doğu Türkistanlılar Eisenhower'den Yardım İstediler” başlıklı makalesinde; Sabık Doğu Türkistan Hükümeti Genel Sekreteri İsa Yusuf Alptekin'in Başkan Eisenhower'e bir telgraf çekerek, memleketi için, Komünist Çinlilere karşı yaptığı mücadelede yardım istediği bildirilmektedir.²⁴⁹ Doğu Türkistan'ın istilâsının 10.yıldönümü sebebiyle bir basın toplantısı yapıldığı açıklaması da aynı gazetenin haberlerinde bulunmaktadır.²⁵⁰

Basın yayın organlarında Doğu Türkistan çok fazla olmasa da yer almıştır. Dergilerde daha çok yer verildiği, ulusal basında dönemin politikasına paralel olarak yer aldığı dikkati çekmektedir.

3.6. TÜRK RADYO VE TELEVİZYONLARINDA DOĞU TÜRKİSTAN

Doğu Türkistan Meselesi Türkiye halkının gündeminde yer almaktadır. Bu durum radyo ve televizyona da yansımıştır. Özellikle belgesel yayınlarıyla Doğu Türkistan gerçeği ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Bu belgesellere örnek vermek gerekirse;

---

²⁴⁴ Yüz Altı Türkistanlı Türkçe Öğreniyor, **Milliyet Gazetesi**, 9 Ocak 1953, s.3.

²⁴⁵ BCA., Kutu No: 218, Dosya No:30, Sıra No:5, 27.04. 1968.

²⁴⁶ Türkistanlılar Tibet İsyânından Memnuniyet Duydu, **Milliyet Gazetesi**, 29 Mart 1959.

²⁴⁷Türkistan Hürriyet Ordusu Kuruldu, **Milliyet Gazetesi**, 09 Ağustos 1957.

²⁴⁸Doğu Türkistanlılar Eisenhower'den Yardım İstediler, **Milliyet Gazetesi**, 10 Temmuz 1959.

²⁴⁹ Kızıl Çin'deki Türkler, **Milliyet Gazetesi**, 14 Ekim 1959.

²⁵⁰Türkistan Hürriyet Ordusu Kuruldu, **Milliyet Gazetesi**, 9 Ağustos 1957.

1. Zeytinburnu Belediyesi tarafından hazırlanmış olan “Sürgün ve Ölüm - Doğu Türkistan” belgeselinde Doğu Türkistan’ın kurulması ve Türkistanlıların yaşadıkları sıkıntılara yer verilmiştir.

2. “Doğu Türkistan'a Ziyaret” ve “Uygurlar: Absürd Bir Tutsaklık Hikâyesi” belgeselleri, ABD’nin Afganistan’ı işgali sırasında, haksız yere tutsak edilen ve suçsuzlukları anlaşılmasına rağmen, yıllarca Guantanamo Esir Kampı’nda tutulmaya devam eden 22 Uygur’un hikâyesini anlatmaktadır. Belgesellerde “Vatansız olmak, aslında var olmamaktır”, mesajı yer almaktadır.

3. Çin esaretindeki Doğu Türkistan Tarihi Belgeseli

4. Doğu Türkistan'dan Pakistan'a Göç Eden Bir Uygur Türkü -TRT Avaz

5. Ay Yıldızın İzinde - TRT Avaz

6. Doğu Türkistan / 2. Bölüm - Gök Kubbemiz - TRT Avaz

7. TRT Avaz tarafından hazırlanmış olan “Gulca Katliamı / Uygur Türkleri ve Doğu Türkistan / İlham Tohti - Dünya Gündemi” belgesellerinde bölgede yaşananlar, tarihi arka plan ve bugün dünya politikası anlatılmaktadır. Doğu Türkistan farkındalığını ortaya koymanın amaçlandığı belgeseller yaşanan Doğu Türkistan zulmünü anlatılmaktadır.

8. Erkin Emet’in TRT Avaz kanalında yayınlanmış olan “Detay 13” adlı programında Doğu Türkistan’la ilgili bilgilerin yer aldığı ve Doğu Türkistan mücadelesinin anlatıldığı programa yer verilmiştir.

Doğu Türkistan, belgesel olarak özellikle devlet kanalında yer almaktadır. Türk Cumhuriyetlerine yönelik yayın yapan TRT Avaz’da bu konu hakkında daha çok yayınlara yer verildiği anlaşılmaktadır.

SONUÇ

Türkiye Cumhuriyeti “Yurtta Barış Dünya’da Barış” ilkesi üzerine kurduğu dış politikasında 1923-30 yılları arasında kendi problemleriyle ilgilendiği için Türk Dünyası ile çok etkin bir dış siyaset izleyemediği söylenebilir. 1930’lu yıllarda izlenen denge siyasetinde dolayı Rusya ile karşı karşıya gelmemek ve Çin’le ticari ilişkilerin olumsuz etkilenmesinin istenmemesinden dolayı resmi olarak dış Türkler konusunda faaliyette bulunmaktan çekinmiştir. Ancak Osmanlı Devleti’nden bu yana Türk Basını Doğu Türkistan bölgesini takip etmiş, dergi ve gazetelerde çok yoğun olmasa da konuya yer verilmiştir. Milliyetçi düşünürlerin yaptıkları faaliyetlerle Türk resmi makamlarıyla ilişki kurulmaya çalışılmıştır. Özellikle Sovyet Rusya’ya yakınlaşma siyasetinin etkin olduğu dönemde Batı ile ittifak için eşitliği ve tam bağımsızlığı hiçe sayan bu düşünce, Dış Türkler diye bir olgunun farkında bile olmamış, bu tabirin kullanılması bile sakıncalı görülmüştür.

Türkiye, Asya’ya olan bakışını değiştirdiği takdirde, bölgeyle olan derin tarihi ilişkileri sebebiyle bölgede barış ve güvenliğin yeniden inşasında ve korunmasında önemli rol oynayabilecektir. Tarihi ve kültürel bağlarından dolayı Türkiye’nin konumu, diğer devletlerle kıyaslandığında kendisine bazı üstünlükler sunmaktadır. Diğer taraftan coğrafi konumu, jeopolitik ve jeostratejik özelliklerinin taşıdığı önem, Türkiye’yi bölge ile yakından ilgilenmek durumunda bırakmaktadır. Türk Dış Politikasını yönlendiren asker ve sivil bürokrasiyle siyasi irade arasındaki kopukluk ve görüş farklarının Çin Halk Cumhuriyeti’ne yaradığı da ayrı bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkiye’nin Doğu Türkistan konusunda tutarlı bir politika izleyemediği, farklı dönemlerde kararsız politikalar izleyerek dengeyi sağlayamadığı görülmektedir. Türkiye’nin bu politikası bölgede Türkiye’nin Türklerin azınlık haklarının çiğnenmesine göz yumduğu şeklinde algılanmaktadır. Bu durumun bölge ülkelerinin Türkiye’yi güvenilir bir merkez olarak görmesini engelleyebileceği iddia edilebilmektedir.

Türkiye’de gazetelerde Doğu Türkistan’la ilgili haberler siyasi iktidarın düşüncesiyle paralel doğrultuda olmuş, muhalif haberlere çok da yer verilmemiştir. Tek parti rejiminin siyasi ortamında basının haber verme özgürlüğünün ne kadar olduğu tartışmalıdır. Bu noktada Doğu Türkistan halklarıyla ilgili haberler de kısıtlı olmuştur.

İkinci Dünya savaşının olduğu dönemde Türkiye Batı ve Rusya arasında sıkışmış ve yaşanan Çin zulmüne karşı etkin bir siyaset izlenmemiştir. Gazete haberlerinde kısıtlı haberler yer almıştır. Daha çok dergilerde Doğu Türkistan haberlerine yer verilmiştir.

Türk Basında Doğu Türkistan hakkında haberlere her dönemde az veya çok haber verildiği görülmektedir. Türkistan'ın Türk tarihindeki yeri basının da haberlerinde bu bölgeyle ilgili ayrıntılara yer vermesinde etkisi olmuştur. Türkiye'nin bulunduğu coğrafyadan kaynaklanan hassas durumu, Çin ve Sovyetlerle olan ilişkilerinde temkinli olmasına neden olmuştur. Bu durumun, dış politikayla ilgili olarak, basının açık bir tutum izlemesinde engelleyici bir haber politikasına neden olduğu söylenebilir.

Türkiye'nin Doğu Türkistan politikası içinde bulunduğu güvenlik endişeleri dikkate alınarak değerlendirilmelidir. Güçlü tarihi köklerinin getirdiği sorumluluk ve milli duygularla Türk halkı sivil toplum faaliyetleri ile Doğu Türkistan halkının yanında olduğunu göstermektedir. Ancak şarki Türkistan Devletini resmi olarak tanıdığını beyan etmemişe de Doğu Türkistan'da gelen heyetlerle görüşülmüş ve yardımda bulunulmuştur.

Türkiye, Çin ve Sovyetler Birliği'nin Doğu Türkistan politikaları karşısında kendi iç ve dış güvenlik tedbirlerini öncelemektedir. Türkiye'nin jeopolitik konumu ve tarihi kökleri Doğu Türkistan politikasını da doğrudan etkilemektedir.

KAYNAKÇA

I. ARŞİVLER

BAŞKANLIK CUMHURİYET ARŞİVİ

BCA. , 03010, Kutu No: 258, Dosya No: 735, Sıra No:5, 22.01.1934.

BCA. , 03010, Kutu No: 258, Dosya No: 735, Sıra No:6, 08.03.1934.

BCA. , 03010, Kutu No. 258, Dosya No: 735, Sıra No:7, 27.05.1934.

BCA. , 0301812, Kutu No: 128, Dosya No: 19, Sıra No: 6, 13.03.1952.

BCA, 03010, Kutu No: 258, Dosya No:735, Sıra No:5, s. 2, 13.03.1952.

BCA., Kutu No: 218, Dosya No:30, Sıra No:5, 27.04. 1968.

II. GAZETELER

CUMHURİYET (1933, 1939, 1941, 1942, 1955, 1959)

HÂKİMİYET-İ MİLLİYE (1934)

MİLLİYET (1934, 1951, 1952, 1953, 1954, 1959, 1957,1959)

TERCÜMAN-I HAKİKAT (1908)

VATAN (1950, 1959)

YENİ KAFKASYA (1923)

III. DERGİLER

TÜRK YURDU (1942, 1943, 1954, 1955, 1956, 1957, 1959, 1960)

YAŞ TÜRKİSTAN (1929, 1930, 1931)

YENİ TÜRKİSTAN (1929, 1930, 1931)

IV. KİTAPLAR VE MAKALELER

KİTAPLAR

Anat, Hacı Yakup. **Doğu Türkistan'da Milliyetçilik Hareketleri**, Özkan Matbaacılık, Ankara, 2005.

Andican, A. Ahat. **Cedidizmden Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi**, Emre Yayınları, İstanbul, 2003.

Alptekin, İsa Yusuf. **Esir Doğu Türkistan İçin**, Doğu Türkistan Neşriyat Merkezi, İstanbul, 1985.

Armağan, Mustafa. **Abdülhamid'in Kurtlarla Dansı**, Ufuk Kitap Yayınları, İstanbul, 2007.

Azizi, Seyfettin. **Ömür Destanının Hatıralar 1**, Milletler Neşriyatı, Pekin, 1990.

Bilgin, Hasan. **Stratejik Açıdan Çin**, Usak Yayınları, Ankara, 2010.

Buğra, Mehmet Emin. **Doğu Türkistan Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu**, Güven Basımevi, İstanbul,

1952.

Chomsky, Noam ve Edward S. Herman, **"Reklam Ruhsatı", Medyanın Kamuoyu İmalatı: Medyanın Tekelleşmesi, Kitlelerin Yönlendirilişi ve Zorunlu İtaat**, Çiviyazıları Yayınları, İstanbul, 2004.

Emet, Erkin. **5 Temmuz Urumçi Olayı ve Doğu Türkistan**, Grafiker Yayınları, Ankara, 2009.

Forbes, Andrew D. W. **Doğu Türkistan Harb Beyleri**, Bayrak Yayıncılık, İstanbul, 1991.

Günay, Bekir. **Değişen Dünya Denkleminde Sorunlu Türk Bölgeleri ve Çözüm Önerileri**, IQ Yayıncılık, İstanbul, 2005.

Gürün, Kamuran. **Türk-Sovyet İlişkileri**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.

Gurulkan, Kemal. **Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri**, TC. Başbakanlık Devlet Arşivleri Yayınları, Ankara, 2004.

İlku, Ahmet, **Çin Türkistan Hatıraları**, Ötüken Yayınları, Ankara, 1997.

İlku, Kurban. **Şarki Türkistan Cumhuriyeti**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992.

İnan, Mehmet Akif. **İslam Dünyası Ve Ortadoğu**, Eğitim Bir-Sen Yayınları, Ankara, 2016.

MAKALELER

Avşar, Abdülhamit. “Basının Gündem Oluşturma İşlevi Bağlamında Doğu Türkistan İslam Cumhuriyetinin İlanı Karşısında Türkiye’deki İktidar Yanlısı Basının Tutumu”, **Türk Dünyası Kültür Dergisi**, Sayı: 24, Güz 2011, s.63.

Babakuran, Ziyaeddin. Dış Türkler ve Beyaz Ruslar Meselesi, **Türk Yurdu Dergisi**, 1959, s.27.

Batur, Osman. “Doğu Türkistan'ın Yetiştirdiği Devlet Adamları”, **Kayseri Gündem Dergisi**, 2003, s.150.

Buğra, Mehmet Emin. “Türkistan Türklerin”, **Türkistan’ın Sesi Dergisi**, Şubat 1956, s.18.

Buğra, “Mehmet Emin. Doctor Çu-çıya Hua’ya Mektup”, **Türkistan’ın Sesi Dergisi**, s. 2.

Can, Aytekin. “Demokrasi ve Medya İlişkisi”, **Maltepe Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi**, No: 1, İstanbul, 2000, s. 151.

Cantürk, Mehmet. “Doğu Türkistan’ın Dünü ve Bugünü”, **Erciyes Üniversitesi Yayını**, No: 25, 1991, s.10.

Çınar, Orhan. Yeni Türkistan Dergisi, **Akademik Bakış Dergisi**, Sayı: 30 Mayıs – Haziran 2012, s. 6.

Çokayoğlu, Mustafa. “Yaş Türkistan”, **Yaş Türkistan Dergisi**, Sayı: 60, 1934, ss. 6-11.

Demirağ, Yelda. “1755-1949 Yılları Arasında Doğu Türkistan”, **Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 3, 2014, ss. 229-245.

Erkmen, Erkin. “Doğu Türkistan’da Sufi Hocalar”, **Erdem, İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi**, , Cilt: 8, Sayı: 23, Ocak 1996, ss. 621 – 656.

Eşki, Mehmet Alpaslan. “Türk Milliyetçiliğinin Oluşum Sürecinde Osmanlı Dışı Unsurların Etkisi; Rusya Örneği”, Cilt:6, Sayı: 12, **Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Aralık 2016, ss. 16-37.

Fevzi, Muharrem. “Moğollar İstiklal İstiyor”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 8 Ocak 1934.

Gömeç, Saadettin. Doğu Türkistan'da Yakub Han Dönemi ve Osmanlı Devleti ile İlişkileri, **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)**, Cilt: 9, Sayı: 09, Ocak 1998, s.11.

Kapçı, Hikmet Zeki ve Abdullah Erdoğan, “Arşiv Belgeleri Işığında Türk-Sovyet İlişkilerinde Doğu Türkistan’ın Bağımsızlık Faaliyetleri (1933-1934)”, **Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 2018/12, s. 123-134.

Karaca, Kutay. “Türkiye-Çin Halk Cumhuriyeti İlişkilerinde Doğu Türkistan Sorunu”, **Akademik Bakış Dergisi**, Cilt:1, Sayı:1 Kış 2007; s. 221.

Öktem, Naim. “Türkistan ve İdil Ural Türklerinin Türkiye’ye Muhaceretleri”, **Türk Yurdu Dergisi**, Ocak, 1960, s. 10.

Özder, Ahmet. Avrasya Kavramı Ve Önemi, İstanbul Üniversitesi Avrasya Enstitüsü, **Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVID)**, 2013, s. 68.

Özsoy, Osman. “Kitle İletişim Araçlarının Kamuoyu Oluşumunda Kümülatif Etkisi”, **İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi**, No: 7, 1998, s. 176.

Saray, Mehmet. “Kaşgar’a Gönderilen Türk Subayları”, **Doğu Türkistan’ın Sesi Dergisi**, Cilt No: II, No:5, İstanbul, Mayıs 1985, s. 27.

Şarki Türkistan, **Yaş Türkistan Dergisi**, Sayı: 51, Şubat 1934, ss. 5-6.

Yavuz, Nuri. “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Kaşgar Emirliği ile Osmanlı Devleti Arasındaki İlişkiler ve Ali Kazım İbrahim Efendi’nin Layihası”. **Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Cilt: 23, Sayı: 2, Ankara, 2003, ss. 41-60.

İNTERNET ALINTILARI

Ahmetbeyoğlu, Ali. “Orta Asya Satrancında Doğu Türkistan’ın Önemi”, **Türk Yurdu Dergisi**, Temmuz 2011, Sayı : 287, <https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=1558>, (30.06.2019).

Albayrak, Hakan. “Uygurların Nüfusu Ne Kadar?”, <https://www.karar.com/yazarlar/hakan-albayrak/uygurlarin-nufusu-ne-kadar-8745#>

Alptekin, Erkin. “Çin’in Doğu Türkistan Politikası”, **Dergi Park Akademik**, Eylül 2011, <https://dergipark.org.tr/download/article-file/101147>, s.143.

Çobanoğlu, Süheyl. “Avrasya, Çin ve Doğu Türkistan”, **Türk Asya Stratejik Araştırma Merkezi**, http://www.tasam.org/Files/Icerik/File/su%CC%88heyl_cobanog%CC%86lu_pdf_3e9bda52-e19c4011-9971-0304e689f438.pdf (30.07.2019) .

Dağcı Kenan ve Mustafa Keskin. “Çin’in Doğu Türkistan Politikası ve Azınlık Hakları Bağlamında Hak İhlalleri”, <https://dergipark.org.tr/download/article-file/203075>, (28.07.2019).

Doğu Türkistan’ın Yüzölçümü ve Yüzey Şekilleri; <http://www.gokbayrak.com/sayfa/dogu-turkistanin-yuzolcumu-ve-yuzey-sekilleri>, (20.06.2019).

Doğu Türkistan’ın İdari Yapısı, <http://www.gokbayrak.com/sayfa/dogu-turkistan-in-idari-yapisi> (30.07.2019).

Doğu Türkistan Tarihinin Özeti ve Çin İşgali, <https://www.mepanews.com/dogu-turkistan-tarihinin-ozeti-ve-cin-iskali-8917h.htm> (30.07.2019).

Doğu Türkistan’da Cumhuriyet Tecrübeleri <https://www.gzt.com/mecra/dogu-turkistanda-cumhuriyet-tecrubeleri-3428462> (18.08.2019).

Emet, Erkin. “Dünü Ve Bugünü İle Doğu Türkistan”, <http://www.turkistangundemi.tv/10032011/dunu-ve-bugunu-ile-dogu-turkistan.html>, (20.05.2019).

Emet, Erkin. “Doğu Türkistan’dan Türkiye’ye Göçler”, <http://www.iuhrdf.org/tr/2017/01/20/doguturkistandan-turkiyeye-gocler/>, (30.07.2019).

Taylan, Nermin. “Gözyaşının Vatanı: Doğu Türkistan”, <https://akademiye.org/tr/?p=1580>, (20.07.2019) .

Kul, Ömer “Büyük Oyun: Doğu Türkistan’ın Stratejik Önemi” <https://akademiye.org/tr/?p=2837>(05.08.2019)

Kültigin Yazıtı Güney Yüzü, <http://www.gokturkce.net/yazi/kul-tigin-yaziti-cevirisi-okuma-metni/>.(05.08.2019)

Kızıl Çin'in Doğu Türkistan'ı İşgali 13 Ekim 1949, <http://www.gokbayrak.com/dergi-sayfalari/335>, (20.06.2019).

Mehmet Emin Buğra Sempozyumu, <http://yuceltanay531.blogcu.com/mehmet-emin-bugrasempozyumu/20059981>,(20.04.2019).

20. Yüzyılda Doğu Türkistan, <http://tarihvedunya.blogspot.com/2010/03/20-yuzyлда-dogu-turkistan.htm> (20.05.2019).

Oğan, Sinan. “Doğu Türkistan’da Yaşanan Olaylarının Sebebi Ve Sonuçları”, **Türkiye Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Analizler Merkezi**, <http://turksam.org/dogu-turkistan-da-yasanan-olaylarin-sebebi-ve-sonuclari>, (30.05.2019).

İpek, Necati. “Urumçi’de Neler Oluyor”, http://www.emo.org.tr/ekler/2a29a50dd88d566_ek.pdf?dergi=574, (28.07.2019).

Saray,Mehmet.“Doğu Türkistan Türkleri Tarihi”, <http://www.turktoresi.com/viewtopic.php?f=75&t=138>, (20.07.2019).

Şahin, Enis. “Doğu Türkistan”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı:3, Erzurum, 1995, ss. 95-98, <http://www.turkiyatjournal.com/DergiTamDetay.aspx?ID=74&Detay=Ozet> (20.05.2019) .

Tanay, Yücel. “17. Ölüm Yılında İsa Yusuf Alptekin”, <https://www.uyghurcongress.org/tr/17-olum-yilinda-isa-yusuf-alptekin/>(08.08.2019)

Tanay, Yücel. “Doğu Türkistan’ın Efsanevi Lideri İsa Yusuf Alptekin’in Çileli Yaşamı”, <https://www.uyghurcongress.org/tr/dogu-turkistanin-efsanevi-lideri-isa-yusuf-alptekinin-cileli-yasami/> (15.07.2019).

Taşagıl, Ahmet,“Türkistan” , <https://islamansiklopedisi.org.tr/turkistan>,(15.05.2019)

Uygur, Nuraniye. “Doğu Türkistan Cumhuriyeti”, <https://akademiye.org/tr/?p=1613> (30.05.2019).

Tınmaz, Salih. “Türkiye-Çin İlişkilerinde Uygur Problemi”, <https://studylibr.com/doc/900013/t%C3%BCrkiye-%E2%80%93-%C3%A7in-ili%C5%9Fkilerindedo%C4%9Fu-t%C3%BCrkistan-problemi>, (25.07.2019).

Yalçın, Soner. “Doğu Türkistan Önderlerinden Hacı Yakup Anat”, <https://www.facebook.com/notes/uygur-do%C4%9Fu-t%C3%BCrkistan-cumhuriyeti-uyghuristan-republic-of-east-turkestan/do%C4%9Fu->

t%C3%BCrkistanda-yeti%C5%9Fen-%C3%B6nemli-devlet-adamlar%C4%B1-haci-yakup-anat/454913404487/,(10.08.2019).

Yalçinkaya, Alaaddin. “Türkistan Terimi, Coğrafi ve Siyasi Sınırı”, <https://www.doguturkistan.net/2012/01/27/turkistan-terimi-cograf-i-ve-siyasi-siniri/>,(04.08.2019).

Yalçinkaya, Alaaddin. “Sömürgecilik- Panislamizm Işığında Türkistan”, [www.academia.edu/7569923/Sömürgecilik Panİslamizm Işığında Turkistan 1856](http://www.academia.edu/7569923/Sömürgecilik_Panİslamizm_Işığında_Turkistan_1856) Turkestan from the aspec of Colonialism and Panislamism 1856, s. 60, (05.08.2019).

Zapçı, Faruk. “Çin Dışişlerinin Türkiye’ye Tehdidi”, <http://www.hurriyet.com.tr/dunya/cin-disislerinin-turkiyeye-tehdidi-9635767>, (08.08.2019).

EKLER

DOĞU TÜRKİSTAN
Göçmenler Cemiyetinin Gayesi
ve
Çalışma Planı

2310065427

1961

AMCA MATBAASI - 1960
İSTANBUL

EM 8 2-60

Doğu Türkistan
Göçmenler Cemiyetinin Gayesi
ve
Çalışma Planı

Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti Nizamnamesinin 2 inci maddesinde ifadesini bulan gayelerine ulaşabilmek için aşağıda sıralanan hizmetlerden meydana gelen bir çalışma programı kabul edilmiştir.

Cemiyet, bu hizmetleri ancak bugünkü şart ve imkânların müsaade ettiği nispette ölçüsünde kuvveden file yürütmek için gayret edecektir.

Programdaki bu hizmetler şu 3 esas grup üzerinde toplanmıştır:

- Birinci Grup: Kültür Çalışmaları.
- İkinci Grup: Sosyal Çalışmalar.
- Üçüncü Grup: Teşvik ve tertip çalışmaları.

I - KÜLTÜR ÇALIŞMALARI

1 - Araştırma ve Yayın Kolu:

- a - Türkistan bütün cebhesiyle tetkik etmek; Türkistanın tarih, kültür, edebiyat ve sair hususiyetlerini

EK 1, Doğu Türkistan Göçmen Cemiyetinin Gayesi ve Çalışma Planı (Ankara Milli Kütüphane)

YENI KAFKASYA
15 MAYIS 1927

يَا قَافِقَاسِيْنَا

۱۵ كوندره بئز اول نوريتت برور مجموع

۱۹۱۸ - ۲۸ مابس - ۱۹۲۷

آذربايجان ايتتقلال كوني مناسبتتيله

سنيخه فوق العاده

استانبول - نجم استمال مطبعه

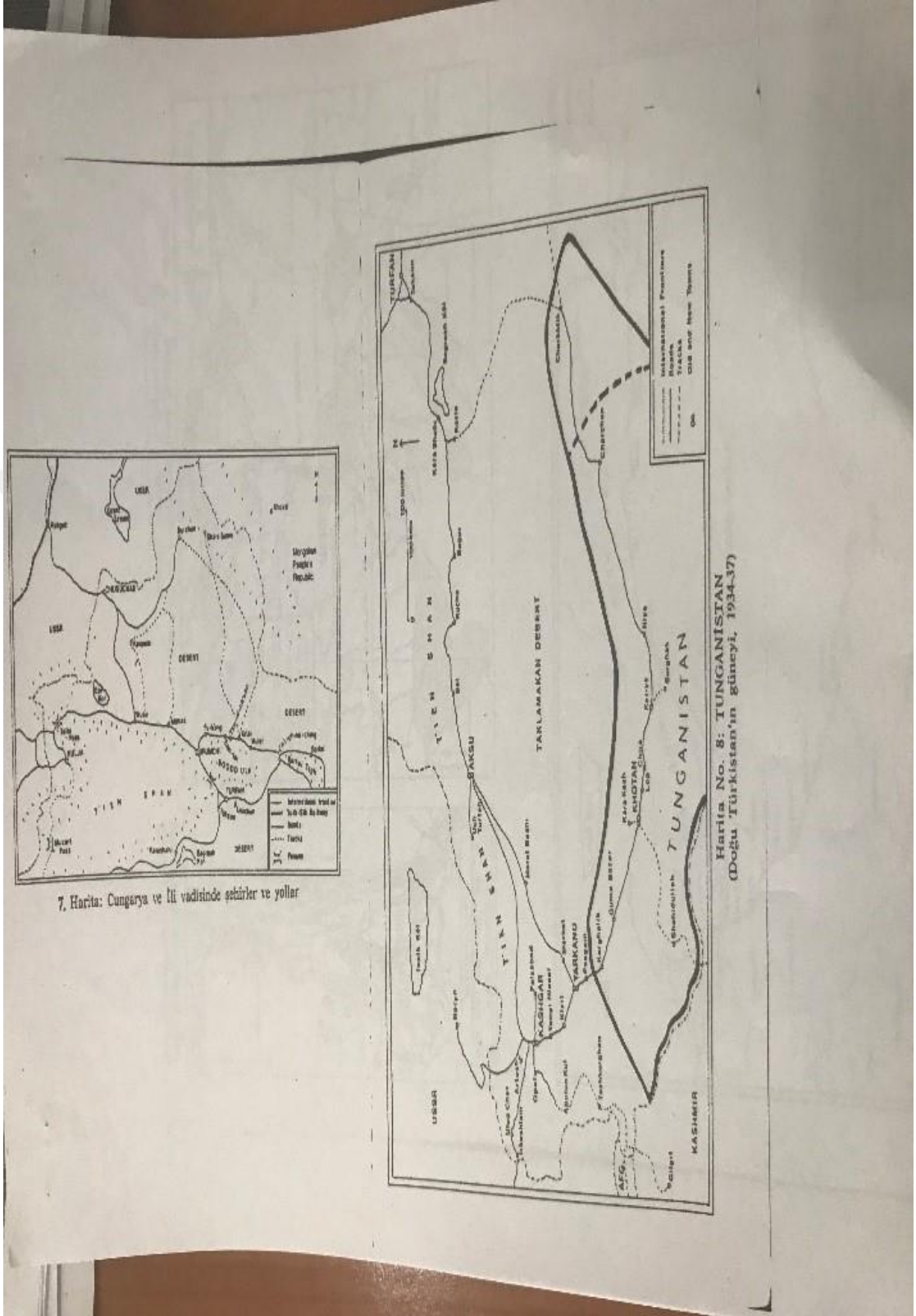
15 Mayis
1927

EK 2, 15 Mayıs 1927 Yeni Kafkasya Gazetesi

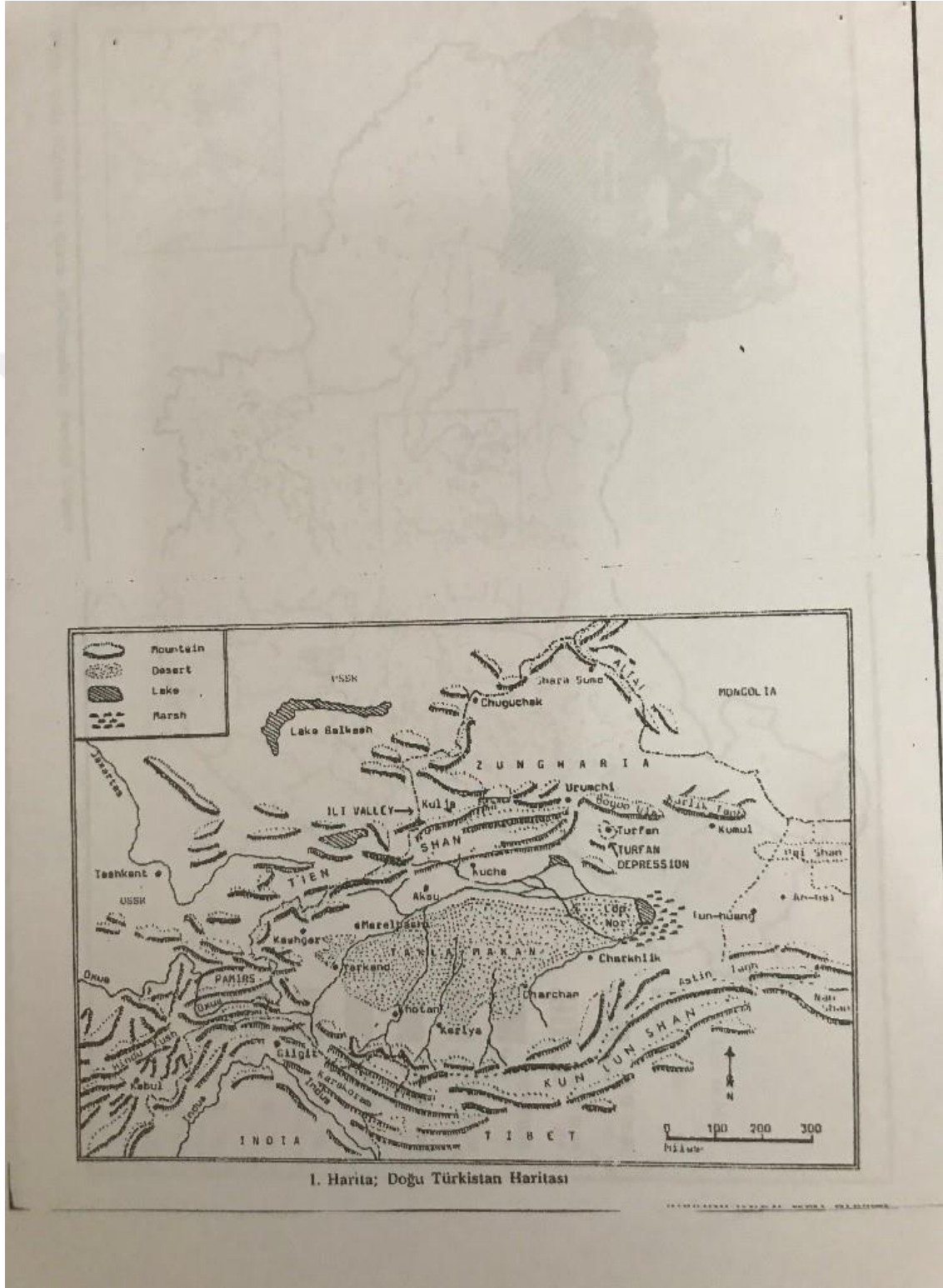

EK 3, "Türkistan Kıyımı" Başlıklı Makale - Cumhuriyet Gazetesi

EK 4, 1 Tunganistan-Doğu Türkistan Güney'ine Ait Harita (1934-1937)

1. Harita; Doğu Türkistan Haritası

EK 6, Doğu Türkistan Haritası

19. Resim: Şeng Şih-t'ai
Tahminen 1928

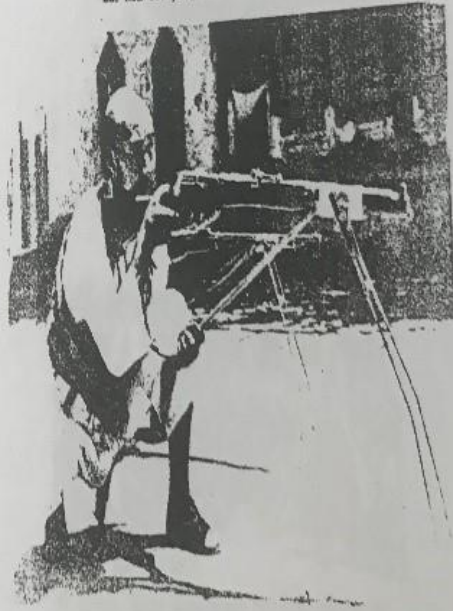
20. Resim: Ma Çung-ying, tah-
minen 1933 Kuomintang 36.
Tümenin Üniformasında

22. Ma Hu-şan, 1937

21. Resim: Türk askerleri, 1933 (Kumul yakınlarında)

23. Tungan tüfek atıcısı

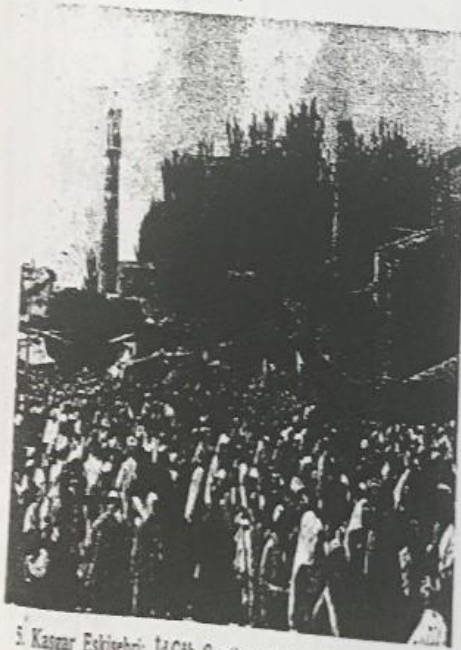
EK 7, Kumul Yakınlarındaki Türk ve Üniformalı Tungan Askerleri

4. Etrafı yüksek duvarlarla ve çifte savunma kaplarıyla çevrili olan Kaşgar Eskişehri

6. Ma Fu-hsing Türk hanımı ve oğlu ile. (Takriben 1922)

5. Kaşgar Eskişehri: İd-Gâh Camii ve şehir merkezindeki pazar yeri

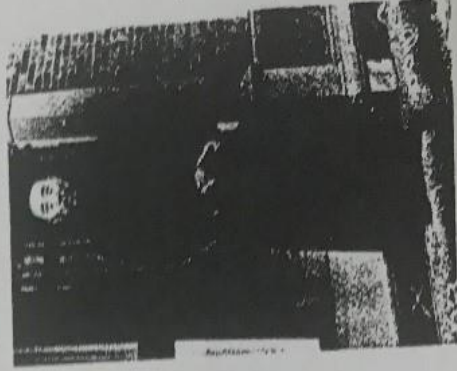

7. Ma Fu-hsing'in kurbanlarından bazıları: Çince yazıda, kollar ve ayakları Ma Fu-hsing tarafından kesilen insanların resmi, deniliyor.

EK 8, Doğu Türkistanlı Türklerin Gündelik Yaşamına Ait Kareler (1922)

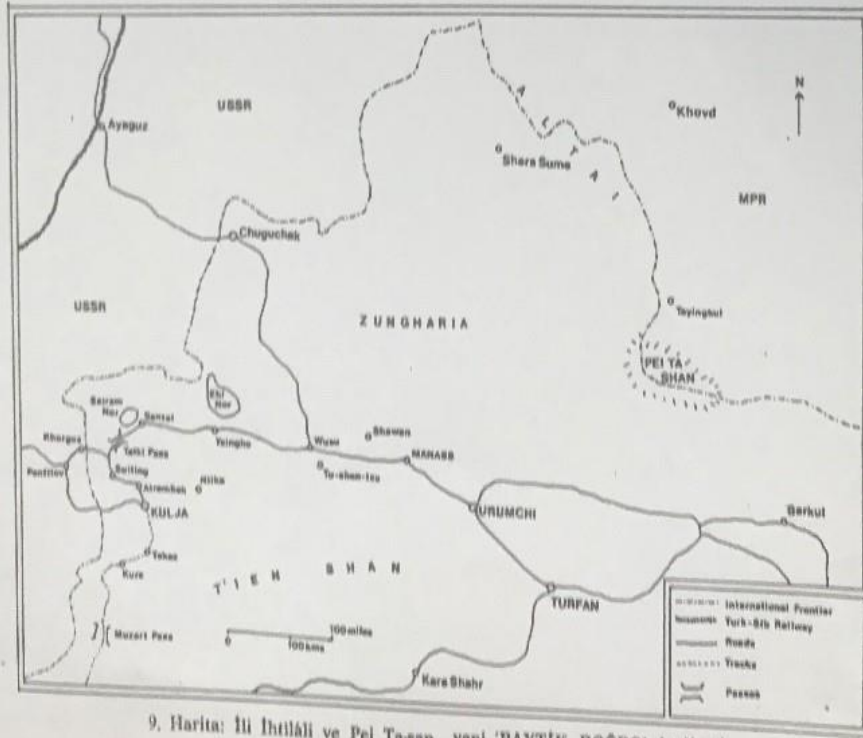
1. İki Uygur hocası .

3. Diktatör: Çin Şu-çen takriben 1928'lerde

2. Diktatör: Yang Tseng-hsin 20'li yılların ortasında

EK 9, İli İhtilalini Gösteren Siyasi Harita, İki Uygur Hocası ve Çinli Diktatörleri Gösteren Kareler